

Mesned İlahiyat Araştırmaları Dergisi

Mesned Journal of Theological Studies

e-ISSN 2687-3605

Filistin Tarih Yazıcılığında Ârif el-Ârif: Hayatı, Siyasi Faaliyetleri ve Tarihçi Kimliği

Aref al-Aref in Palestinian Historiography: His Life, Political Career, and Identity as a Historian

<https://doi.org/10.51605/mesned.1867869>

Ahmet KURAY

Dr. Öğt. Üyesi, Kilis 7 Aralık Üniversitesi İlahiyat Fakültesi İslâm Tarihi Ana Bilim Dalı
Asst. Prof. Dr., Kilis 7 Aralık University Faculty of Theology Department of Islamic History

ahmetkuray@kilis.edu.tr

<https://orcid.org/0000-0002-9458-2990>

Araştırma Makalesi	Research Article
Geliř Tarihi: 20 Ocak 2026	Date of Submission: 20 January 2026
Kabul Tarihi: 22 Mart 2026	Date of Acceptance: 22 March 2026
Yayın Tarihi: 01 Nisan 2026	Date of Publication: 01 April 2026
Benzerlik Taraması: Evet	Plagiarism Checks: Yes
Çıkar Çatışması: Çıkar çatışması beyan edilmemiştir.	Conflicts of Interest: The author(s) has no conflict of interest to declare.
Finansman: Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır.	Grant Support: The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.
Etik Beyan: Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği beyan olunur.	Ethical Statement: It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.
Telif Hakkı & Lisans: Yazarlar dergide yayınlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptirler ve çalışmalarını CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır.	Copyright & License: Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.



Atıf/Citation: KURAY, Ahmet. "Filistin Tarih Yazıcılığında Ârif el-Ârif: Hayatı, Siyasi Faaliyetleri ve Tarihçi Kimliği/Aref al-Aref in Palestinian Historiography: His Life, Political Career, and Identity as a Historian". *The Journal of Mesned of Theological Studies*, (01 Nisan 2026) 17, 001, 01-21. <https://10.51605/mesned.1867869>

Aref al-Aref in Palestinian Historiography: His Life, Political Career, and Identity as a Historian

Summary: Aref al-Aref (1892-1973) is one of the most prominent figures in twentieth-century Palestinian historiography. Born into one of Jerusalem's long-established families, he began his education in Palestine and later continued it in Istanbul. After graduating from the Mekteb-i Sultani (Galatasaray High School), he completed his higher education at the Mekteb-i Mulkiye of Istanbul University. With the outbreak of the First World War, Aref joined the army and was captured by Russian forces in 1915. After nearly three years of captivity, he escaped with companions by taking advantage of the conditions created by the Bolshevik Revolution and returned to Palestine in 1918. Prior to this, he served on the editorial board of the Jerusalem-based newspaper *al-Manhal*, worked as a night editor at the Istanbul newspaper *Payam*, and published a wall newspaper titled *Nakatullah* during his captivity in Siberia. After returning to Palestine, he assumed influential roles in the country's political and intellectual life. In 1919 he founded the newspaper *Suriyya al-Janubiyya* with Amin al-Husseini, which adopted an anti-British and anti-Zionist editorial line and attracted considerable attention in Palestinian politics. The reaction of the British authorities forced him to leave Palestine. He subsequently lived between Damascus, Transjordan, and Palestine, holding various administrative posts while producing historical studies that contributed to the development of Palestinian historiography. This study aims to present a general framework of Aref's life. His political and literary activities are examined to understand the conditions shaping his scholarly identity. The study then evaluates the significance of his works and memoirs and assesses his identity as a historian and his place in Palestinian historiography. Based on qualitative research, the main data sources consist of the works authored by Aref al-Aref, analyzed using document analysis. The prefaces of his works are examined to identify his aims in writing, understanding of history, and conception of the historian's role. Previous academic studies on Aref are also reviewed and analyzed. The data highlight his relationship with the circle of al-Muntada al-Adabi in Istanbul, a society centered on Arab nationalism that played a key role in his intellectual transformation. In addition, Turkish-Arab tensions in the prison camps of Krasnoyarsk during Sharif Hussein's Revolt created significant ruptures in his thinking. As he recounts in his work *Riwāi*, during his captivity and escape he constantly imagined the future of the Arab world. After returning to Palestine, he supported Emir Faisal, a leading figure of the Arab Revolt, and continued this support through journalism. Due to pressure from the British colonial administration, he spent time in Damascus and Transjordan before returning to Palestine on the condition that he would not participate directly in politics. Between 1926 and 1929 he took part in the founding cadre of the Transjordanian state. In later years he focused on scholarly work, publishing his first book *Qada Bayn al-Badw* in 1933, followed by studies on the cities of Beersheba, Gaza, Jerusalem, and Ascalon, as well as works on the recent occupations of Palestine. The findings show that Aref's intellectual transformation shaped his historical narratives. His deliberate framing of relations between Arab Muslims and Arab Christians, his inclusion of negative accounts of the Ottoman state, and his exclusionary discourse toward non-Arab groups are particularly notable. This approach contradicts his own claim that historians should remain independent of national, religious, sectarian, and political identities. In this respect, Aref al-Aref is a notable example in Palestinian historiography, demonstrating how political processes shape authors' intellectual perspectives and historical narratives.

Keywords: History of Islam, Aref al-Aref, Historiography, Palestine, Ottoman.

Filistin Tarih Yazıcılığında Ârif el-Ârif: Hayatı, Siyasi Faaliyetleri ve Tarihçi Kimliği

Öz: Ârif el-Ârif (1892-1973), XX. yüzyılda Filistin tarih yazıcılığının en önemli isimlerinden biridir. Kudüs'ün köklü ailelerinden birine mensup olan Ârif, Filistin'de başladığı eğitim hayatına İstanbul'da devam etmiştir. Mekteb-i Sultânî'den mezun olduktan sonra İstanbul Üniversitesi'nde Mekteb-i Mülkiye'de yükseköğrenimini tamamlamıştır. I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla orduya katılan Ârif, 1915 yılında Ruslara esir düşmüştür. Yaklaşık üç yıl süren esaret hayatının ardından, Rusya'da başlayan Bolşevik Devrimi'nin oluşturduğu şartları değerlendirerek arkadaşlarıyla birlikte kaçmayı başaran Ârif, 1918 yılında Filistin'e dönmüştür. Bu tarihten önce Kudüs'te çıkan *el-Menhel*'in yayın heyetinde yer alan, İstanbul'daki *Peyâm Gazetesi*'nde gece editörü olarak çalışan ve Sibirya'daki esaret yıllarında *Nâkatullah* adında bir duvar gazetesi çıkaran Ârif, Filistin'e döndüğünde ülkenin siyasi ve entelektüel hayatında etkili roller üstlenmiştir. Özellikle Emin el-Hüseynî ile birlikte 1919 yılında çıkardıkları *Sûriye el-Cenûbiyye Gazetesi* İngiliz ve Yahudi karşıtı bir yayın politikası takip ederek Filistin siyasetinde ses getirmiştir. Bu durum, İngiliz idarecilerin tepkisini çekmiş ve Ârif, Filistin'i terk etmek zorunda kalmıştır. Devamında hayatına Şam, Ürdün ve Filistin üçgeninde devam eden Ârif, çeşitli idari görevlerinin yanı sıra tarih alanında ciddi çalışmalar yaparak Filistin tarih yazımının kurumsal bir hafıza kazanmasında ciddi katkılar sunmuştur. Bu çalışmanın amacı, Ârif el-Ârif'in hayatı hakkında genel bir çerçeve ortaya koymaktır. Bu doğrultuda öncelikle onun siyasi ve edebi faaliyetleri ele alınarak ilmi kişiliğini şekillendiren şartlar incelenmiştir. Daha sonra eserleri ve hatıratının önemi değerlendirilmiş, son aşamada ise tarihçi kimliği ortaya konularak Filistin tarih yazıcılığı içerisindeki yeri tespit edilmeye çalışılmıştır. Nitel araştırma esasına dayanan bu çalışmada, temel veri kaynakları, Ârif el-Ârif'in eserlerinden elde edilmiştir. Bu veriler, doküman analizi tekniğiyle tetkik edilmiştir. Özellikle eserlerinin mukaddimleri incelenerek müellifin yazma amacı, tarih anlayışı ve tarihçi kimliğine dair ifadeleri tespit edilmiştir. Bunun yanında Ârif el-Ârif hakkında yapılmış akademik çalışmalar taranmış, literatür incelemesi yoluyla elde edilen veriler değerlendirilmiş ve ulaşılan bulgular analiz edilmiştir. Bu bağlamda elde edilen veriler arasında Ârif'in, İstanbul'daki "el-Muntedâ el-Edebî" çevresiyle kurduğu ilişki dikkat çekmektedir. Arap milliyetçiliğini merkeze alan bu cemiyetin, Ârif'in fikri dönüşümünde önemli bir rol oynadığı görülmektedir. Bunun yanı sıra Krasnoyarsk'taki esaret yıllarında Şerif Hüseyin isyanının etkisiyle kamplarda şiddetlenen Türk-Arap gerilimleri onun zihinsel dünyasında kırılmalar meydana getirmiştir. Nitekim *Ruvâî* adlı eserinde anlattığı üzere esaret ve kaçış sürecinde Arap dünyasına dair sürekli hayaller kurmuştur. Filistin'e döndükten sonra Arap isyanlarının önde gelen isimlerinden Emir Faysal'ı desteklemiş ve bu desteğini basın yoluyla sürdürmüştür. İngiliz sömürge yönetiminin baskıları sebebiyle bir süre Şam ve Ürdün'de bulunan Ârif, daha sonra siyasete doğrudan müdahil olmamak şartıyla Filistin'e dönmüş ve çeşitli idari görevlerde bulunmuştur. 1926-1929 yılları arasında Ürdün devletinin kurucu kadroları içinde yer alması siyasi hayatının dikkat çekici safhalarından biridir. Bu dönemden sonra ilmi çalışmalarına ağırlık veren Ârif, 1933 yılında *Kazâ beyne'l-Bedv* adlı eserini kaleme almış, ardından Bi'rüsseb', Gazze, Kudüs ve Askalân gibi şehirlerin tarihine dair çalışmalar yayımlamıştır. Bunun yanında Filistin'in yakın dönemde maruz kaldığı işgallere ilişkin önemli metinler yazmıştır. Bulgular, Ârif'in yaşadığı zihinsel dönüşümün eserlerine yansıdığını göstermektedir. Filistin kimliğini inşa ederken Arap Müslümanlar ile Arap Hristiyanlar arasındaki ilişkilere dair anlatıları bilinçli biçimde kurgulaması, Osmanlı Devleti hakkında olumsuz rivayetlere yer vermesi ve Araplar dışındaki unsurları ötekileştirici bir söylemle sunması dikkat çekmektedir. Bu durum Ârif'in, tarihçinin milli, dini, mezhebi ve siyasi kimliklerden bağımsız olması gerektiği yönündeki iddiasıyla çelişmektedir. Bu yönüyle Ârif el-Ârif, siyasi süreçlerin müelliflerin düşünce dünyasını ve tarih anlatılarını nasıl şekillendirebildiğini göstermesi bakımından Filistin tarih yazıcılığında dikkat çekici bir örnektir.

Anahtar Kelimeler: İslâm Tarihi, Ârif el-Ârif, Tarih Yazıcılığı, Filistin, Osmanlı.

Giriş

Filistin'in merkezi olan Kudüs, dini, kültürel ve ilmi kimliğiyle İslâm dünyasının önde gelen merkezlerinden biridir. Hz. Dâvûd, Hz. Süleymân gibi peygamberlere başkentlik yapan şehrin tarihinin,¹ İlyâ b. İrm b. Sâm b. Nûh'a dayandığı ve buranın ilk adının da İlyâ olduğu ileri sürülmüştür.² Kur'ân-ı Kerîm'de "Ey kavimim! Allah'ın sizin için yazdığı mukaddes toprağa girin."³ ayetinde geçen "mukaddes" ifadesi, klasik dilciler tarafından "temizlenmiş/arıtılmış" şeklinde açıklanmıştır. Nitekim Ebû İshâk ez-Zeccâc'a (ö. 311/923) göre bu kelime, arınmayı ifade eder. Bu çerçevede bölgenin "Beytü'l-Makdis" şeklinde adlandırılması, burada günahlardan arınma ve manevi temizlenmenin gerçekleştiği inancıyla ilişkilendirilmiştir. Ayrıca bazı yorumlara göre "Beytü'l-Makdis" nitelemesi, söz konusu bölgenin şirkten temizlenmesi, peygamber diyarı ve müminler için bir mesken olmasıyla ilişkilidir.⁴ Tarih boyunca Müslümanlar için önemini koruyan Kudüs, Medine döneminin ilk yıllarında Müslümanların kiblesi olmuş, Mescid-i Aksâ, Kubbetü's-Sahra ve pek çok kutsal mekâna ev sahipliği yapmıştır. Bunun yanı sıra İslâm dünyasına çok sayıda ilim adamı kazandırmıştır. Bunlar arasında muhaddis, fakih, sufî, tarihçi, şâir ve edebiyatçı karakterleriyle temayüz etmiş ve tarih kaynaklarında "el-Makdisî" nisbesiyle tanınmış çok sayıda isim vardır. Nitekim Şam ve Hicaz gibi beldelelere rihle yapan ve birçok hadis rivayet eden muhaddis Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Selem el-Makdisî (ö. 310/923), kaynaklarda zayıf bir râvi olarak değerlendirilen Ebîn b. Süfyân el-Makdisî, metruk bir râvi olarak cerh edilen Ebû Tâhir Mûsâ b. Muhammed b. Atâ el-Makdisî, Ebû Hanîfe'nin meşhedinde imamlık yapmış ve Kadı Ebû Abdullah ed-Dâmağânî'den fıkıh tahsil etmiş Ebû Abdullah Hüseyin b. Hasan b. Abdullah el-Makdisî,⁵ Hanbelî alimlerinden Muvaffakuddin İbn Kudâme el-Makdisî⁶ ve İzzeddin el-Makdisî bu isimler arasındadır.⁷ Bunların yanı sıra *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm* eseriyle tanınan İslâm coğrafyacılarından Muhammed b. Ahmed el-Makdisî (ö. 390/1000 civarı),⁸ filozof ve kelamcı olmasının yanı sıra *el-Bed' ve't-Târih* adlı eserinden dolayı İslâm tarihçisi yönü ağır basan Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî (ö. 355/966'dan sonra), Kudüs'ü temsil eden ve "Makdisî" nisbesiyle anılan diğer önemli âlimlerdir.⁹ Bu örneklerden anlaşıldığı üzere Kudüs, tarih boyunca bir ilim merkezi olma vasfını muhafaza etmiştir. Kökenleri bu şehre dayanan âlimler, "el-Makdisî" nisbesini taşıyarak hem şehrin kimliğini yaşatmış hem de buraya olan aidiyetlerini sürdürmüşlerdir. Böylece Kudüs, dini kimliğinin yanı sıra ilmi bir kimlik de kazanmıştır. Tarih boyunca bu önem ve özelliğini koruyan şehir, XX. yüzyılda bir başka tarihçi yetiştirmiştir. Genellikle Ârif el-Ârif adıyla tanınan müellif, aynı zamanda "el-Makdisî" nisbesine sahiptir.¹⁰ Keza Ârif el-Ârif İbnü'l-Kuds olarak da bilinmektedir.¹¹ Ârif'in bu nisbeye layık görülmesi, Kudüslü olmasının yanı sıra Kudüs tarihine dair ak-

¹ Ebu'l-Kâsım Ubeydullah İbn Hurdazbih, *el-Mesâlik ve'l-Memâlik* (Beyrût: Dâru Sadr, 1889), 78.

² Ebû Abdillâh Şihâbüddîn Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemü'l-Buldân* (Beyrût: Dâru Sadr, 1995), 1/294.

³ el-Mâide 5/21.

⁴ Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî İbnü'l-Cevzî, *Fedâilü Beyti'l-Makdis*, thk. Ebû'l-Münzir el-Huveynî (Kâhire: Mektebetü'l-Buhârî, 2013), 45.

⁵ Ebû Sa'd Abdülkerîm es-Sem'ânî, *el-Ensâb* (Haydarabâd: Dâiretü'l-Ma'ârifî'l-Osmâniyye, 1962), 12/389-390.

⁶ Salâhuddîn Halîl b. Aybeg b. Abdillâh es-Safedî, *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*, thk. Ahmed el-Arnaût, Mustafa Türkî (Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâs, 2000), 6/606.

⁷ Muhammed Ziriklî, *el-A'lâm* (Beyrût: Dâru'l-İlm, 2002), 5/332.

⁸ Muhammed b. Ahmed el-Makdisî, *Ahsenü't-Tekâsîm fî Ma'rifeti'l-Ekâlîm* (Beyrût: Dâru Sadr, 1991); Ahmed b. Abdülvahhab en-Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fî Funûni'l-Edeb* (Kâhire: Dâru'l-Kütüb ve'l-Vesâikr'l-Kavmiyye, 1423), 33/334.

⁹ Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî, *el-Bed' ve't-Târih*, thk. Clément Imbault Huart (Port Said: Mektebetü's-Sekâfetü'd-Diniyye, 1988); Bu konuda ayrıca bk. Fuat İstemi - Rıdvan Kalaç, "Kutsal Mekân Algısının Hadis Literatürüne Yansımaları: İbnü'l-Cevzî'nin Fezâilü Beyti'l-Makdis Adlı Eseri Üzerine Bir İnceleme", *Şarkiyat* 17/2 (31 Aralık 2025), 289-292.

¹⁰ Ziriklî, *el-A'lâm*, 3/245.

¹¹ Beyân Nüveyhiz el-Hût, "el-Müerrihune'l-Filistiniyyüne ve'n-Nekbe", *Mecelletü'd-Dirasati'l-Filistiniyye* 89 (2012), 55.

tardığı rivayetlerin çeşitliliğiyle ilgilidir. Bu rivayetler, şehir tarihi literatüründe önemli bir yer tutmaktadır. Nitekim kendi çalışmalarıyla ilgili yapılan kıyaslamalarda, diğer şehirlerin tarihine dair aktardığı verilerin, Kudüs tarihi hakkında aktardığı verilere göre daha zayıf kaldığı yönündeki eleştirilere cevap veren Ârif, bir Kudüslü olduğunu dolayısıyla yakın tarihteki meselelere doğrudan şahit olduğunu ifade ederek Kudüs tarihindeki yetkinliğinin gerekçesini açıklamıştır.¹² Bunun yanı sıra çocukluğunda, gençliğinde¹³ ve Emir Faysal ile birlikte hareket ettiği dönemde Ârif Şehâde adını kullanan Ârif,¹⁴ 1948 Nekbesi'nden sonra Ürdün'e geldiğinde Emir Abdullah tarafından "Paşa" unvanıyla taltif edilmiştir.¹⁵ Bu yüzden 1951 yılında kaleme aldığı bir eserinde adını Ârif Paşa el-Ârif olarak kaydetmiştir.¹⁶

Ârif, Filistin tarih yazıcılığının önde gelen isimlerinden biridir. Onun yaşadığı dönemde Filistin tarihinde önemli siyasi kırılmalar ve toplumsal dönüşümler meydana gelmiştir. Bu bağlamda Filistinli tarihçiler, ülkenin tarihi hafızasını muhafaza etmek amacıyla şehirlerin tarihini ve şahsiyetlerin kimliğini kayıt altına alarak bunları Filistin'in kurumsal hafızasının bir parçası hâline getirmeye çalışmışlardır. Bu süreçte Ârif, kayda değer bir rol üstlenmiştir. Özellikle şehirlerin tarihine dair kaleme aldığı eserlerin yanı sıra doğrudan tanıklık ettiği hadiseleri sistemli bir biçimde kaleme alması, onun Filistin tarih yazıcılığında müstesna bir yere sahip olmasını sağlamıştır.

1. Ârif el-Ârif'in Hayatı ve Eğitimi

Kudüs'ün tanınmış tüccarlarından Şehâde Abdurrahman Mustafa el-Ârif'in oğlu olan Ârif el-Ârif, 1892 yılında Filistin'in merkezi olan Kudüs'te Osmanlı tebaası olarak dünyaya geldi. İlk eğitimini burada Me'mûniyye İlkokulu'nda tamamladı.¹⁷ Kızı Feride'nin anlatımına göre 1906 yılında yani 14 yaşında iken eğitim amacıyla İstanbul'a gönderildi.¹⁸ Bu dönemde İstanbul'da Vefa Mekteb-i Sultânîsi (Vefa Lisesi), Mahmudiye Mektebi (Pertevniyal Lisesi), Kabataş Mekteb-i Sultânîsi (Kabataş Lisesi), Numune-i Terakki (İstanbul Erkek Lisesi) ve Mekteb-i Sultânî (Galatasaray Lisesi) gibi önemli eğitim kurumları vardı. Özellikle 1868 yılında açılan ve Fransız eğitim müfredatının ağırlıklı olduğu Mekteb-i Sultânî, Osmanlı Devleti'nin farklı etnik ve dini gruplarını bünyesinde barındıran, devlete bürokrat yetiştiren ve Osmanlı ideolojisini yaygınlaştırmaya çalışan bir yapıya sahipti. Keza Mehmed Nadir Bey'in (1856-1927) 1884'te açtığı ilk özel okullardan biri olan Numune-i Terakki, Fransız eğitim müfredatının ağırlıklı olduğu bir diğer okuldu. 1896 yılında devlet okulu haline gelen bu kurum 1913 yılında İstanbul Sultânîsi adıyla eğitime devam etmiştir.¹⁹ Bu iki kurumun tarihsel ve eğitim müfredatı anlamında yakın özellikler taşıması, Ârif'in hangi lisede öğrenim gördüğünün tespitini güçleştirmektedir. Selîm Tamârî, Ârif'in eğitim aldığı kurumun bilgisini aktarırken, Numune-i Terakki ve Mekteb-i

¹² Ârif el-Ârif, *Nekbetu Filistîn ve'l-Firdevsü'l-Mefkûd (1947-1952)* (Dârü'l-Hüdâ, Keفر Kara': 1956), 5.

¹³ Velîd Râğîb el-Hâlidî, "Ârif el-Ârif: en-Nekbetu ve'l-Firdevsü'l-Mefkûd", *Mecelletü'd-Dirâsâtü'l-Filistiniyye* 90 (2012), 52.

¹⁴ Mecdûlîn Ebu'r-Rabb, "Ârif el-Ârif: Şeyhu'l-Müerrihî Filistîn", *el-Aklâmü'l-Cedîde* 33 (2010), 114.

¹⁵ Ahmed b. Hâmid İbrâhîm el-Kudât, "Devru Ârif el-Ârif es-Siyasî fî İmâreti Şarkı'l-Ürdün (1926-1929) min Hilâli Evrâkîhi", *el-Mecelletü'l-Cem'iyetü't-Târîhiyytü's-Suudiyye* 18/37 (2018), 120.

¹⁶ Ârif el-Ârif, *Târîhu'l-Kuds* (Mısır: Dârü'l-Maârif, 1951).

¹⁷ Ebu'r-Rabb, "Şeyhu'l-Müerrihî Filistîn", 112; Eyyûbîler Devleti'nden kalma Meymuniyye Medresesi'nin kalıntısı olan bu okul, Osmanlı Devleti döneminde 1892'de onarılarak "Kudüs-ü Şerif İdadî Mektebi" adıyla okula dönüştürülmüştür. Halk arasında ise yanlış biçimde Abbasî Halifesi el-Me'mun'a nispetle "el-Me'muniyye" diye adlandırılmıştır. Okul, 1917'de İngiliz işgaliyle birlikte bina kız okuluna çevrilmiştir. Bk. Ârif el-Ârif, *Târîhu'l-Kuds*, 81.

¹⁸ el-Hâlidî, "Nekbetu ve'l-Firdevsü'l-Mefkûd", 52.

¹⁹ Cemil Öztürk - Mustafa Gündüz, "Cumhuriyet Döneminde İstanbul'da Eğitim", *Büyük İstanbul Tarihi*, ed. Coşkun Yılmaz (İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. - İslam Araştırmaları Merkezi, 2020), 9/225-226.

Sultânî liselerini birlikte zikrederek ikisinin de aynı olduğunu varsaymıştır.²⁰ Bu durum, Ârif'in öğrenim hayatına ilişkin belirsizliğe sebep olmaktadır. Benzer durum, üniversitedeki eğitim hayatında da vardır. Çünkü lise eğitimini tamamlayan Ârif'in, mezuniyetinin ardından 1910 yılında Dârülfünun'a (İstanbul Üniversitesi) kaydolduğu belirtilmekle birlikte, hangi bölümde eğitimine devam ettiği bilgisi kesin değildir. Bu yüzden Ârif'in 1913 yılında Mekteb-i Mülkiye'den mi yoksa Edebiyat Fakültesi'nden mi mezun olduğu hususunda farklı görüşler bulunmaktadır.²¹ Muhammed İzzet Derveze (1888-1984) Ârif'in Mekteb-i Mülkiye'de eğitim aldığını, ancak mezun olduğuna dair bir bilgiye sahip olmadığını ifade ederek, Ârif'in eğitimine ilişkin belirsizlikleri biraz daha artırmıştır.²² Fakat tüm bu veriler birlikte değerlendirildiğinde, özellikle Mekteb-i Sultânî'nin eğitim yapısı dikkate alındığında, Ârif'in lise öğrenimini bu kurumda sürdürdüğünü, ardından devlet için bürokrat yetiştiren Mekteb-i Mülkiye'de lisans eğitimini tamamladığını söylemek mümkündür.

Ârif, İstanbul'da üniversite eğitimine devam ederken, geçimini temin etmek ve eğitim masraflarını karşılamak için *Peyâm Gazetesi*'nde gece editörü olarak çalışmıştır.²³ 1913-1914 tarihleri arasında günlük olarak çıkan ve toplamda 242 sayı çıkaran bu gazetede, Yahya Kemal Beyatlı (1884-1958) ve Yakup Kadri Karaosmanoğlu (1889-1974) gibi önemli kimseler yazıyordu.²⁴ Dolayısıyla Ârif, o dönemin kültür ve edebi çevreleriyle yakınlık kurma fırsatı yakalamıştır. Fakat bu süreçte Ârif'in karakterini şekillendiren, ideolojik olarak onu dönüştüren esas husus, İstanbul'daki "el-Muntedâ el-Edebî" cemiyetine üye olmasıdır.²⁵ Bu cemiyet, Arap kültürüne hizmet etmek için kurulmuştu. Bölgeler ve mezhepler üstü bir niteliğe sahip olup, merkezinde Arap kültürü vardı. İçerisinde milli marşlar, şarkılar söylenir, konferanslarda Arapların duygu ve düşüncelerini tetikleyen konuşmalar yapıldı. Üye sayısının binlerce kişiden oluştuğu ifade ediliyordu. Ayrıca bu cemiyetin Irak ve Suriye'de şubeleri vardı.²⁶ Nitekim bu cemiyet günümüzde Araplar arasında gururla hatırlanan bir oluşumdur. Daha da önemlisi Osmanlı'nın merkezinde bu tarz yapılanmaların varlığı, devletin son dönemde yaşadığı kırılmaların ve dış müdahalelerin en bariz örneklerindedir. Bu tür cemiyetler Türk-Arap ayrışmalarını derinleştirmiştir. Derveze bu hususa işaret ederek, cemiyet etrafında dönen tartışmaların merkezinde yer alan ve bunları tecrübe eden Ârif'in, bu süreçte milliyetçilik fikirlerini benimsemeye ve ideolojik olarak dönüşmeye başladığını açıkça ifade etmiştir.²⁷

Arapça ve Türkçeye ileri düzeyde hâkimiyetinden dolayı Ârif, üniversiteden mezuniyetinin ardından kısa süreliğine Osmanlı Hariciye Nezaretî'nde tercüman olarak görev yapmıştır.²⁸ Görevine devam ederken, Filistin entelektüel hayatını yakından takip etmiştir. 1913 yılında Kudüs'te Muhammed Mûsâ el-Mağribî tarafından tarihi, kültürel ve ilmi yayınlar yapmak amacıyla çıkarılan *el-Menhel* adlı derginin yayın heyetinde İ'sâf en-Neşâşîbî, Habîb Hûrî, Halîl es-Sekâkînî, Şeyh Alî er-Rîmâvî, Emîn Zâhir Hayrullâh, Edîb Ferhât, Tefîk Ken'ân, Na'im el-Hulv ve Yûsuf Süleymân el-İzzet gibi dönemin önde gelen isimlerinin yanı sıra Ârif de yer almıştır. Bu isimler, XX. yüzyılın ilk yarısında

²⁰ Selîm Tamârî, "Ma'a Nâkatullah fî Sibiryâ: Cündî Osmânî Makdisî fi'l-Menfâ er-Rûsî Hilâle'l-Harbe'l-Alemiyetü'l-Ulâ", *Mecelletü'd-Dirâsâti'l-Filistiniyye* 19/77 (2008), 3.

²¹ el-Hâlidî, "Nekbetu ve'l-Firdevsü'l-Mefkûd", 52.

²² Muhammed İzzet Derveze, *Müzekkirâtü Muhammed İzzet Derveze* (Beyrût: Dârü'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1993), 326.

²³ Zekerîyya Muhammed Asâmne, "Kıraatün fî Kitâbi Târîhi Gazze li Ârif el-Ârif", *Mecelletü'l-Câmiâti'l-Kuds* 56 (2021), 56; el-Kudât, "Ârif el-Ârif fî İmâreti Şarki'l-Ürdün", 114.

²⁴ Alim Kahraman, "Peyâm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 34/256.

²⁵ Muhâfaza Alî, *el-Harekâtu'l-Fikriyye fî asri'n-Nahda fî Filestîn ve'l-Ürdün* (Beyrût: Dâru'l-Ehliyye li'n-Neşr ve't-Tevzî, 1987), 115-116.

²⁶ Asâmne, "Târîhi Gazze li Ârif el-Ârif", 51.

²⁷ Derveze, *Müzekkirât*, 326.

²⁸ Muhammed el-Hazmâvî, "el-Müerrihü'l-Makdisî Ârif el-Ârif: Hayatühu ve Dirâsetühu't-Târîhiyyetü", *Mecelletü'l-Câmiâti'l-İslâmiyye* 11/1 (2003), 181.

Filistin'in entelektüel hayatına yön vermeye ve toplumu dönüştürmeye çalışmışlardır. Fakat I. Dünya Savaşı'nın başlaması sebebiyle derginin yayın hayatı kısa sürmüştür.²⁹

I. Dünya Savaşı'nın başlamasıyla birlikte Ârif, İstanbul'daki askeri okula kaydoldu. Altı aylık bir eğitimden sonra harp subayı rütbesi alan³⁰ ve yedek subay olarak savaşa katılan Ârif, Doğu Cephesi'nde Erzurum'da Ruslarla yapılan muharebelerde görev aldı. Aktarılan bilgilere göre, birliğinde onunla birlikte yalnızca 11 kişi hayatta kalmış, Ârif ise hayatta kalanlarla birlikte esir düşmüş ve takriben üç yıl boyunca Sibiry'a'da Krasnoyarsk'ta savaş esiri olarak yaşamıştır.³¹ Krasnoyarsk'taki esir kampı, diğer esir kamplarına göre nispeten daha iyi fiziksel şartlara sahipti. Ancak 1914-1916 yılları arasında harp esirlerinin sayısındaki hızlı artış, kampın şartlarını olumsuz etkilemiş, bu süreçte 14000 savaş esiri kampa yerleştirilmiştir. Dolayısıyla başta iase olmak üzere kampın sağlık ve barınma şartlarında ciddi sorunlar ortaya çıkmış, salgın hastalıklardan kaynaklı yaklaşık 11000 esir hayatını kaybetmiştir.³² Osmanlı askerlerinin esaret hayatı yaşadığı bu kamplarda esas sorun ise Osmanlı askerleri arasında giderek belirginleşen Türk-Arap gerilimidir. Her ne kadar bazı subaylar Osmanlılık, Müslümanlık ve Türklük kimliklerini birlikte vurgulayan daha itidalli bir söylem geliştirmeye çalışsa da özellikle 1916 yılında başlayan Arap ayaklanmaları, esir kamplarında Türk-Arap tartışmalarına sebep olmuştur. Nitekim Arap bir albayın, Rus saldırısı öncesinde nöbetçileri bilerek geri çektiğini ve bunu kendi ırkının intikamını almak amacıyla yaptığını itiraf etmesinin ardından çıkan kavgaya, Teğmen Faik Tonguç'un dini bağlılık ve İslam'ın tarihsel yayılışı üzerinden Türkleri Araplardan üstün gösteren ifadeleri ile esirlerden Mehmed Ârif'in, Ruslarla iş birliği yaparak fırsatçılık yapan Arapları Ciceron'un deyimiyle "gayrimeşru Romalılara" benzetmesi, bu gerilimin esir kamplarındaki yansımalarına dair birkaç örnektir.³³ Bu gerilimler ve karşılıklı saldırılar, 400 Osmanlı esirinin kaldığı Krasnoyarsk kampı için de geçerliydi.³⁴ Nitekim Ârif, 1916 yılında başlayan ve devrim olarak nitelendirdiği Arap ayaklanmalarından etkilendiğini açıkça belirtmiştir.³⁵ Tamârî, bu süreçte Ârif'in ideolojik olarak dönüştüğünü ve Osmanlı kimliğine dair bağlarının kopmaya başladığını söylemiştir.³⁶ Esir kamplarında dikkat çeken bir diğer husus gerçekleştirilen kültürel faaliyetlerdir. Krasnoyarsk, muhtemelen kültürel açıdan en hareketli kamptı. Buradaki Osmanlı esirleri birkaç tiyatro oyunu sahnelemiş ve bir müzik grubu kurarak konserler vermişlerdi.³⁷ Bunun yanı sıra *Kurtuluş*³⁸ ve *Vâveylâ* adında gazeteler çıkarmışlardır.³⁹ Bu süreçte Ârif de önemli bir girişimde bulunmuştur. Esaret günlerinde kültürel faaliyetlerine devam etmiş, *Nâkatullah (Allah'ın Devesi)* başlıklı mizahi bir duvar gazetesi çıkarmıştır.⁴⁰ Hafalık olarak çıkan gazetenin ilk sayısı 1916'da yayımlanmış, kırk beşinci sayısı ise 1917'de çıkmıştır. Ârif el-Ârif bu gazeteyi Suriyeli arkadaşı Ahmed el-Kilânî ile birlikte hazırlamış, gazetenin kapağında

²⁹ İlhâm Şimâli, "es-Sihâfetu'l-Edebiyye", *Atlasu's-Sihâfeti'l-Filistiniyye* (Kudüs: Munazzamatu't-Tahriri'l-Filistiniyye, 2003), 115; Bu süreçte gerçekleştirilen basın faaliyetleriyle ilgili ayrıca bk. Abdulkadir Karacadağ - Eyyüp Tanrıverdi, "Filistin'de Basının Oluşması ve Yahudi Göçlerine (Aliya) İlk Tepkiler (1908-1914)", *Harran İlahiyat Dergisi* 52 (15 Aralık 2024), 239-241.

³⁰ el-Hâlidî, "Nekbetu ve'l-Firdevsü'l-Mefkûd", 53.

³¹ Zirikî, *el-A'lâm*, 3/245.

³² Halil Ataman, *Esaret Yılları: Bir Yedek Subayın I. Dünya Savaşı Şark Cephesi Hatıraları*, ed. Ferhat Ecer (İstanbul: Kardeşler Maatbası, 1990), 139; Cemil Kutlu, *I. Dünya Savaşında Rusya'daki Türk Savaş Esirleri ve Bunların Döndürülmeleri Faaliyetleri* (Erzurum: Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi, 1997), 86.

³³ Yücel Yanıkdağ, *Healing the Nation: Prisoners of War, Medicine and Nationalism in Turkey, 1914-1939* (Edinburgh: Edinburgh University Press, 2013), 53-57.

³⁴ Yanıkdağ, *Prisoners of War, Medicine and Nationalism in Turkey*, 31.

³⁵ Ârif el-Ârif, *Târîhu'l-Kuds*, 129.

³⁶ Tamârî, "Nâketullah fî Sibiryâ", 6-7.

³⁷ Yanıkdağ, *Prisoners of War, Medicine and Nationalism in Turkey*, 31.

³⁸ el-Hâlidî, "Nekbetu ve'l-Firdevsü'l-Mefkûd", 54.

³⁹ Yanıkdağ, *Prisoners of War, Medicine and Nationalism in Turkey*, 103.

⁴⁰ Ahmed el-Abd Ebû Saîd, *el-İ'lâmu'l-Filistînî Neş'etuhû ve Merâhilu Tatavvurihî (1876-2012)* (Ammân: Dâru'l-Yâzûrî, 2014), 114.

Sibirya'nın parmaklıkları arasında duran bir deve resmini koymuştur.⁴¹ Ârif'in bu gazeteyi çıkarması sıradan bir kültürel faaliyet olarak değerlendirilmemiştir. Rus kamplarında başlayan Türk-Arap çekişmeleri ve Hicâz'da başlayan Arap isyanları gibi meseleleri, Ârif'in ideolojik olarak dönüşmesinin gerekçeleri olara sunan Tamârî'ye göre *Nâketullah* dergisi de bu dönüşümün uzantısıdır.⁴² Başka bir yoruma göre de Türk subayları arasında milliyetçi duygularını yansıtan yazılar üzerine Ârif, arkadaşıyla birlikte bu gazeteyi çıkarmıştır.⁴³

1917 yılında Rusya'da gerçekleşen Bolşevik Devrimi'nin meydana getirdiği karışıklık sırasında esaretten kaçmayı başaran Ârif, yaklaşık yirmi bir Arap esirle birlikte Mançurya üzerinden yola çıkmış, önce Japonya'ya, ardından Çin'e geçmiş; buradan Hindistan'a, Kızıldeniz'e ve nihayet Mısır'a ulaşmıştır.⁴⁴ Esaretten kurtuluşla sonuçlanan bu kaçış yolculuğu beş ay sürmüştür.⁴⁵ Ârif, yaklaşık yedi yıllık bir ayrılığın ardından Kudüs'e döndüğünde ülke artık İngiliz mandası yönetimi altına girmişti. Bu süreçte Ârif, Filistin, Şam, Ürdün arasında dolaşmış, kaymakam, belediye başkanlığı ve genel sekreterlik gibi idari görevler yürütmüştür. İlk olarak 1921-1926 yılları arasında Cenin, Nablus, Beysan ve Yafa'da kaymakam olarak görev almıştır. 1926-1929 yıllarında Şarku'l-Ürdün'ün kuruluşunda yer almış ve Emir Abdullah hükümetinde genel sekreter olarak çalışmıştır. 1929-1943 yıllarında, ilk olarak on yıl boyunca Bi'rüsseb' (Beerşeva) kazasında, üç yıl ise Gazze'de kaymakamlık yapmıştır. 1943-1948 yıllarında Kudüs, el-Halil ve Ramallah kazalarının kaymakamlık görevlerini yürütmüştür. Dolayısıyla Ârif, İngiliz mandaterliğinin nihayete erdiği 1948 yılına kadar önemli bir bürokrat olarak çalışmıştır.⁴⁶ Bu tarihten sonra 1951-1955 yılları arasında toplam üç kez Kudüs Belediye Başkanı olarak atanmış ve uzun yıllar bu görevi yürütmüştür.⁴⁷ Filistin bölündükten sonra Filistin ve Ürdün'de çeşitli idari görevler üstlenmiştir.⁴⁸

Ârif, esaret yıllarında ve üstlendiği idari görevler sırasında eğitimini ihmal etmemiştir. Bu anlamda onun öne çıkan özelliklerinden biri, Almanca, Türkçe, Fransızca, İbranice, İngilizce ve Rusça gibi birbirinden farklı dilleri öğrenmesidir.⁴⁹ Ana dili Arapça olan Ârif, muhtemelen İngilizce ve İbraniceyi Filistin'de, Türkçe ve Fransızca'yı ise İstanbul'da öğrenmiştir. Zira eğitim aldığı Mekteb-i Sultânî'de Fransızca öğretimi yoğun bir şekilde yürütülmekteydi. Esaret yıllarında ise Polonyalı bir subaya Türkçe öğretirken, karşılığında gündüz saatlerinde kampın dışına çıkmasına izin verilmiş ve üçüncü yılın sonunda özel bir daireye taşınmayı başarmıştır. Bu süreçte, kurduğu sosyal ilişkiler, dil öğrenimine ciddi katkı sağlamıştır. Rus asker ve subaylarla kurduğu ilişkiler vasıtasıyla Rusça; Alman ve Avusturyalı esirlerle kurduğu iletişim neticesinde ise Almanca öğrenmiştir. Nitekim Darwinci kuramın temsilcilerinden olan Alman bilim insanı ve tabiat filozofu Ernst Haeckel'in (1834-1919) evrenin bilmesesine dair kaleme aldığı *Das Welt-Rätsel* adlı eserini Türkçeye tercüme etmiş ve bu çeviriyi 1917 yılında yayımlamıştır.⁵⁰ Bunun yanı sıra 1964 yılında Almanca konferanslar vermiştir. Avusturya'da Zürih ve Basel, Almanya'da ise Bonn, Berlin, Hamburg ve diğer bazı şehirlerde öğrenci birliklerinin davetlerine icabet ederek konferanslar gerçekleştirmiştir. Bu konuşmaların tamamında Filistin davası, Filistin'in Arap kimliği, Filistin'in işgali ve Arapların hakları gibi konular üzerinde durmuştur.⁵¹ Dolayısıyla Ârif'in yabancı dillere hâkimiyeti, Filistin meselesini uluslararası bir zeminde konuşmasına imkân vermiştir.

⁴¹ Ebu'r-Rabb, "Şeyhu'l-Müerrihî Filistîn", 114.

⁴² Tamârî, "Nâketullah fî Sibirya", 10.

⁴³ el-Hâlidî, "Nekbetu ve'l-Firdevsü'l-Mefkûd", 54.

⁴⁴ Mahmûd Ahres, "Mâzâ Ta'rifu 'an Ârif el-Ârif", *Cem'iyetü'l-Mektebâti ve Ma'lumâtü'l-Ürdüniyye* 1/2 (1966), 30.

⁴⁵ Asâmne, "Târîhi Gazze li Ârif el-Ârif", 51.

⁴⁶ el-Hâlidî, "Nekbetu ve'l-Firdevsü'l-Mefkûd", 61-62.

⁴⁷ Ahres, "Mâzâ Ta'rifu 'an Ârif el-Ârif", 32.

⁴⁸ Kâmil Sevâfirî, *el-Edebu'l-Arabîyyu'l-Muâsir fî Filistîn (1860-1960)* (Kâhire: Dârü'l-Maârif, ts.), 298-299.

⁴⁹ Ebû Saîd, *Î'lâmu'l-Filistîni*, 87.

⁵⁰ Tamârî, "Nâketullah fî Sibirya", 4-5; Ebu'r-Rabb, "Şeyhu'l-Müerrihî Filistîn", 114.

⁵¹ Ahres, "Mâzâ Ta'rifu 'an Ârif el-Ârif", 29.

Ârif'in hayatında esaret yılları, üslendiği idari görevler ve eğitim faaliyetleri kadar, aile hayatı ve yaşamının son dönemine dair gelişmeler de önemlidir. 1922 yılında Sâime ile evlenen Ârif'in⁵² bu evlilikten üç kız ve iki erkek çocuğu dünyaya gelmiştir. Çocukları Fârûk, Samîr, Lemîs, Selvâ ve Ferîde'dir.⁵³ Hayatı boyunca farklı şehirlerde bulunmak zorunda kalan Ârif, uzun yıllar süren bu hareketli yaşamına rağmen ailesiyle ve dostlarıyla bağını korumaya özen göstermiştir. Nitekim 1964 yılında yakın dostu Derveze ile bir araya gelen Ârif, bu görüşmede Filistin meselesi üzerine konuşmuştur.⁵⁴ Bu tarihlerden itibaren bütün odağını Filistin meselesine hasrettiği anlaşılan Ârif, Derveze ile yaptığı sohbette olduğu gibi katıldığı ilmi ve fikri sohbetlerde, verdiği konferanslarda veya gazetelere verdiği röportajlarda Filistin meselesinin önemini vurgulamıştır. Bu anlamda bununla da yetinmeyerek, özellikle Nekbe sürecinde bizzat şahit olduğu yahut farklı kaynaklardan edindiği bilgileri sistemli bir biçimde kayıt altına alarak, yaşananları tarihe not düşmeyi ve bu konuda eserler kaleme almayı kendisine bir sorumluluk olarak görmüştür. Bu yoğun fikri faaliyetin ardından, 1967'de Kudüs'ün İsrail tarafından işgal edilmesi üzerine, 1947 yılında satın almış olduğu Kudüs'ün batısındaki evine dönmüş ve hayatının geri kalanını burada sürdürmeyi planlamıştır. Ancak savaş şartlarının kısa sürede ağırlaşmasıyla bu planını gerçekleştirememiş, çünkü söz konusu ev İsraili bir aile tarafından işgal edilmiştir. Yaşanan gelişmelerin kendisini derinden etkilediği anlaşılan Ârif, ömrünün son yıllarını Ramallah'ta geçirmiş ve 30 Temmuz 1973 tarihinde burada vefat etmiştir.⁵⁵

2. Siyasi Faaliyetleri

İstanbul'da eğitim hayatı boyunca edebiyat çevrelerine yakın olan Ârif el-Ârif, özellikle Arap cemiyetleriyle yakın ilişkilere sahipti. Esaretten sonra Kudüs'e döndüğünde devletin resmi okulu Rüşdiye mektebinde öğretmen olarak çalışmaya başlamıştır.⁵⁶ Fakat bu süreçte Ârif'in esas ilgilendiği konu Filistin meselesidir. Çünkü I. Dünya Savaşı sonrası Arap isyanlarının başlamasıyla birlikte, Ârif'in de aralarında bulunduğu Filistinli aydınlar açısından kimlik tartışmaları belirginleşmiş, aidiyet meselelerine dair farklı yönelimler ortaya çıkmıştır. Bu süreçte Filistin halkı, kimliğini Suriyeli, Güney Suriyeli ya da Şamlı gibi daha geniş bölgesel aidiyetler üzerinden tanımlama eğilimi göstermiştir. Bunun yanında dini mensubiyet bakımından da Müslüman, Hristiyan, Dürzî ve Yahudi gibi kategoriler toplumsal kimliğin başlıca referansları olmaya devam etmiştir. Ancak bölgenin siyasi dönüşümü ve özellikle savaş sonrası şartlar, entelektüel çevrelerde kimlik tartışmalarını daha görünür hâle getirmiş ve Filistin'e dair vurgular belirgin biçimde farklılaşmıştır. Bu bağlamda Necib Nassar ve Halîl es-Sekâkî'nî gibi bazı aydınlar "Suriyeli Filistinliler" vurgusunu öne çıkararak Filistin'i daha geniş bir Suriye coğrafyasının parçası olarak konumlandırmışlardır. Buna karşılık İsa el-İsa, doğrudan Filistin vurgusu yapmıştır. Fakat dönemin genel eğilimi, "Suriye Osmanlısı" gibi daha kapsayıcı bir kimlik etrafında şekillenmiştir. Bu ikinci eğilim içinde Ârif ve Âlî er-Rîmâvî gibi isimler dikkat çekmektedir. Bununla birlikte İsa örneğinde görüldüğü üzere zamanla Filistin vurgusu güç kazanmış ve yerel aidiyet giderek daha belirgin hâle gelmiştir.⁵⁷ Nitekim Filistinli kimliği zamanla bağımsız bir referans alanı olarak kabul edilmiş ve bu durum siyasi anlaşmazlıklara dönüşmüştür. Özellikle Cemal Paşa'nın Mısır Seferi'nden (1915) sonra Filistinli aydınlara yönelik baskıların artması, devamında idam ve sürgün kararlarıyla durum daha da karmaşık hâle gelmiştir. Çünkü Cemal Paşa, cephelerde yaşanan başarısızlığın ardından Beyrut ve Şam'daki Fransız konsolosluklarında ele geçirdiği belgelere dayanarak bazı liderleri tutuklamış ve 21 Ağustos 1915'te Beyrut'ta on bir kişiyi idam etmiştir. Bu idamlar

⁵² el-Hâlidî, "Nekbetu ve'l-Firdevsü'l-Mefkûd", 61.

⁵³ Semâh Avâd Selmân Azâme, *Ârif el-Ârif Müerrihen li Cenûbi Filistîn* (Ürdün: Câmî'atü Âl-i Beyt, Yüksek Lisans Tezi, 2024), 4.

⁵⁴ Derveze, *Müzekkirât*, 327.

⁵⁵ el-Kudât, "Ârif el-Ârif fî İmâreti Şarkı'l-Ürdün", 120-121.

⁵⁶ Ebu'r-Rabb, "Şeyhu'l-Müerrihi Filistîn", 112.

⁵⁷ Salim Tamari, *Cihan Harbi ve Yeni Filistin*, çev. Muttalip Tütüncü (İstanbul: Küre Yayınları, 2021), 29.

1916'da devam etmiştir.⁵⁸ Ârif de idam edilenlerle ilgili Filistin'den dört kişinin adını kaydetmiştir. Bunlar; Nablus'tan Selim Abdülhâdî, Kudüs'ten Ali el-Neşâsibî ile Gazze'den Ahmed Ârif el-Hüseynî ve oğlu Mustafa'dır. Nitekim Ârif, 1915 yılında Mekke Emiri Şerif Hüseyin öncülüğünde başlayan Arap isyanlarının nedeni olarak bu olaylara işaret etmiştir.⁵⁹ İnfaz edilenler arasında Ârif'in yakın arkadaşlarından biri de vardı. İstanbul'daki el-Muntedâ el-Edebî'nin kurucularından ve Ârif'in İstanbul'daki yakın arkadaşlarından biri olan Abdülkerim el-Halil, Beyrut'ta Arap milliyetçileriyle birlikte idam edilmiştir. Bu olay, Ârif'in Osmanlı Devleti ile olan bağlarının nihai olarak kopmasına yol açmıştır.⁶⁰ Ârif esaretten döndüğünde, birçok Filistinlinin katıldığı Arap ayaklanmalarını desteklemiş ve Emir Faysal'ın hizmetine girmek için Suriye'ye geçiş yapmıştır.⁶¹ Bu tarihten itibaren Ârif, Osmanlı Devleti saflarında asker olmaktan ziyade Arap ulusunu merkeze alan fikirlere yönelmiş ve Emir Faysal'ın himayesindeki Arap bağımsızlık hareketine katılmıştır.⁶²

İngiliz mandater yönetimiyle birlikte Filistin'de yeni bir dönem başlamıştır. Bu durumdan memnun olmayan ve Ârif'in de aralarında bulunduğu Filistinli aydın, tarihçi, şair, ilim adamı gibi farklı alanlarda çalışan insanlar, Filistin kimliğini inşa etmeye yönelik çalışmaların yoğunluğunu artırmışlardır. Bu husus aynı zamanda dönemin siyasi ve kültürel yönelimlerini tasvir etmek için referans temalardır. Bu anlamda edebi, ilmi, tarihi birçok çalışma yapılmış ve basın doğrudan bu amaca hizmet eden bir araç olarak değerlendirilmiştir. Filistinliler, vatan bilincini daha iyi kavramış ve ulusal vatan hareketini savunmak amacıyla ilk gazetelerini çıkarmışlardır. Bu süreçteki ilk gazete Ârif'in politik bir isimle 1919'da çıkardığı *Sûriye el-Cenûbiyye* adlı gazetedir. Kudüs'ün en saygın öğretmenlerinden olan ve sonraki yıllarda tarihçi kimliğiyle öne plana çıkan Ârif, Emin el-Hüseynî ile birlikte bu gazeteyi çıkarmıştır. Emir Faysal'a Filistin'de verilen basın desteğinin bir parçası olan bu girişim,⁶³ siyasi ve edebi konular ihtiva ediyordu. Gazete, kısa sürede manda yönetiminin ortaya çıkmasının ardından Filistin'de Britanya aleyhine çalışan bir yayın organına dönüştü. Ârif, çeşitli vesilelerle Balfour Deklarasyonuna (1917) karşı toplantılarda ve gösterilerde yer aldı. Bu durum Britanya makamlarını harekete geçirdi ve İngilizler gazeteyi kapattılar.⁶⁴ Çünkü İngiliz hükümetine göre Ârif, yayınlarıyla halkı isyana ve Yahudileri öldürmeye teşvik ediyordu. Bu yüzden hakkında yakalama kararı çıkarılarak tutuklanmış, fakat üç gün tutuklu kaldıktan sonra Şam'a kaçmıştır. Bunun üzerine İngiliz hükümeti Yahudi-Arap çatışmasına dair ilk mahkemeyi kurmuş ve önce giyaben idam kararı verdiği Ârif'in cezasını 10 yıl hapis cezasına çevirmiştir. İngiliz yönetimi, 1920 yılında Filistin'de yeni bir yönetim inşa ettiğinde başına getirdiği Herbert Samuel, Emin el-Hüseynî ve Ârif el-Ârif dışındaki tüm mahkûmları affetmiştir.⁶⁵ Esasında Samuel, uzlaşma ve yatıştırma siyasetini benimseyip, aydınları bir şekilde ehlileştirmeyi amaçlıyordu. Bu yüzden, Ârif ile Hüseyinî dışındaki bütün hükümlüler İngiliz yönetimine teslim olarak Filistin'e geri dönerken, onlar şartlı dönüşü reddetmişlerdir.⁶⁶ Hakkında yakalama kararı olan ve Şam'a kaçan Ârif,⁶⁷ Fransızlar Suriye'ye girince Ürdün'e geçti. Fakat daha sonra İngilizler, siyasi faaliyetlerden uzak durması şartıyla Kudüs'e girmesine izin verdiler. Bunun

⁵⁸ Hasan Kayalı, *Arabs and Young Turks: Ottomanism, Arabism, and Islamism in the Ottoman Empire, 1908–1918* (Berkeley-Los Angeles-London: University of California Press, 1996), 139.

⁵⁹ Ârif el-Ârif, *Târîhu'l-Kuds*, 128-129.

⁶⁰ Tamârî, "Nâketullah fi Sibiryâ", 7.

⁶¹ Alî, *Harekâtu'l-Fikriyye fi asri'n-Nahda*, 117-119.

⁶² Ebu'r-Rabb, "Şeyhu'l-Müerrihî Filistîn", 114.

⁶³ Ilan Pappé, *Modern Filistin Tarihi*, çev. Nuri Plümer (Ankara: Phoenix Yayınları, 2007), 107; Muhammad Y. Muslih, *The Origins of Palestinian Nationalism* (New York: Columbia University Press, 1988), 168; Michelle U. Campos, *Ottoman Brothers: Muslims, Christians, and Jews in Early Twentieth-Century Palestine* (Stanford/California: Stanford University Press, 1971), 71.

⁶⁴ Ebu'r-Rabb, "Şeyhu'l-Müerrihî Filistîn", 112.

⁶⁵ Sevâfirî, *Edebul-Arabiyyu'l-Muâsir*, 298-299.

⁶⁶ el-Kudât, "Ârif el-Ârif fi İmâreti Şarkı'l-Ürdün", 117.

⁶⁷ Ebû Saîd, *İ'lâmu'l-Filistînî*, 87.

üzerine Filistin'e dönen Ârif, 1921-1948 yılları arasında toplam 27 yılda çeşitli idari görevler üstlenmiştir. Birçok şehirde kaymakamlık yapmanın yanı sıra 1926 yılında Şarkı'l-Ürdün hükümetinin kuruluşunda doğrudan rol almış, Filistin'e geri döndüğünde ise Bi'rüsseb' ve Gazze gibi yerlerde görev almıştır.⁶⁸ Tüm bu idari görevlerine ilaveten 1966⁶⁹ veya 1963 yılında İngiliz mandasında kurulan Filistin Arkeoloji Müzesi'nin müdürlüğünü yapmıştır. Ancak 1967 yılında Kudüs işgal edilince köşesine çekilmiş ve 1973 yılına kadar hayatının geri kalanını Ramallah'ta genellikle kütüphanesinde araştırmalar yaparak geçirmiştir.⁷⁰

3. Eserleri

Ârif el-Ârif, yazı hayatına günlük tutarak başlamıştır. Zamanla bu kişisel kayıtlar, onu tarihi malzeme toplamaya ve düzenli şekilde yazmaya sevk etmiştir. Nitekim 42 yaşına geldiğinde artık müstakil eserler kaleme almaya yönelmiştir. Bu çerçevede, çalışmaları kronolojik olarak şu şekildedir: *Kazâ beyne'l-Bedv* (1933), *Târîhu Bi'rüsseb' ve Kabâilihâ* (1934), *Târîhu Gazze* (1943), *el-Mûcez fî Târîhi Askalân* (1943), *Ruvâî* (1943), *Târîhu'l-Kuds* (1947), *el-Mesîhiyye fî'l-Kuds* (1951), *Târîhu Kubbeti's-Sahra el-Muşerreffe ve'l-Mescid-i'l-Aksâ el-Mübârek ve Lemha 'an Târîhi'l-Kuds* (1955), *en-Nekbe: Nekbetu Beyti'l-Makdis ve'l-Firdevsü'l-Mefkûd* (1962), *en-Nekbe fî Suver* (1961), *Sicillu'l-Hulûd* (1961), *el-Mufassal fî Târîhi'l-Kuds* (1961), *Ârif el-Ârif: Mûcez Sîretihî ve Kütübihî ve Müellefâtihî* (1892-1964) (1964).⁷¹

Ârif, Filistin'in Bi'rüsseb' şehrinde idari görevini yürütürken, bedevîlerin geleneklerini, ahlâkını, tabiatlarını, anlaşmazlıkları çözüme yöntemlerini incelemiş ve burada ilk kitabı olan *Kazâ beyne'l-Bedv* kitabını 1933 yılında yayımlamıştır.⁷² Bu eserin ciddi bir ilgi görmesi, onu ikinci kitabını yazmaya yönlendirmiştir. Nitekim 1934 yılında *Târîhu Bi'rüsseb' ve Kabâilihâ* kitabını kaleme almıştır. 1943 yılında ise üç eser yayımlamıştır. Bunlar *el-Mûcez fî Târîhi Askalân*, *Ruvâî* ile *Târîhu Gazze'* dir. *Ruvâî* eserinin planı esaret yıllarına dayanmaktadır. Esareten kaçarken beş aylık yolculuğu sırasında, Arap ülkelerinin mevcut durumunu ve geleceğini sürekli düşünmeye başlamıştır. Buna dair düşüncelerini ve değerlendirmelerini, özellikle Arap beldelerinde olayların, kendisinin hayal ettiği şekilde gelişmesi halinde ne olabileceğini kurgulayarak eserini yazmıştır.⁷³ *el-Mûcez fî Târîhi Askalân* eserinde, Askalân'ı mücahitlerin ribatlarından biri olarak nitelendirmiş ve Gazze ile aynı kökenlere sahip olduğunu, dolayısıyla iki şehrin birbirlerinin ayrılmaz parçası olduğunu vurgulamıştır. Bu yüzden Gazze tarihini yazarken onu da yazması gerektiğini düşünmüş fakat çok ayrıntıya girmeden, sadece bazı kaynakları esas alarak Askalân'a dair rivayetleri bir araya getirmiştir.⁷⁴ Ârif el-Ârif'in en önemli eserlerinden biri kuşkusuz *Târîhu Gazze'* dir. Filistin'e olan sevgisinden dolayı yazdığını belirttiği bu eserin en önemli özelliklerinden biri kullandığı kaynakların çeşitliliğidir. Klasik İslâm tarihi kaynaklarının yanı sıra İngilizce ve Fransızca literatürüne başvurmuş, ayrıca Evliyâ Çelebi'nin (ö. 1095/1684) *Seyâhatnâme'si*, Dukakinzâde Efendi'nin (ö. 921/1515) *Filistîn Ciheti* kitabı ile Şemseddin Sâmî'nin *Kâmûs-i A'lâm'ı* gibi Türkçe eserlerden istifade etmiştir.⁷⁵ Ârif, bu eserde öncelikle Gazze adının etimolojisini ele alarak konuya ilişkin farklı yaklaşımları değerlendirmiştir. Ardından Gazze tarihini kronolojik bir çerçevede içinde inceleyerek şehrin geçirdiği siyasi dönemleri Kenanlılar, Firavunlar, Hiksoslar, Filistinliler, Yahudiler, Asurlular, Bâbilliler, Farslılar, Yunanlar, Nebâtiler, Tadmür (Palmira), Romalılar ve Türkler

⁶⁸ Ebu'r-Rabb, "Şeyhu'l-Müerrihî Filistîn", 113.

⁶⁹ el-Kudât, "Ârif el-Ârif fî İmâreti Şarkı'l-Ürdün", 120.

⁷⁰ Asâmne, "Târîhi Gazze li Ârif el-Ârif", 52.

⁷¹ Alî Muhâfazâ, *Yevmiyyâtü Ârif el-Ârif fî İmâreti Şarkı'l-Ürdün* (1926-1929) (Beyrût: el-Merkezü'l-Arabî li'l-Ebhâs ve Dirâseti's-Siyâsiyye, 2021), 9-11.

⁷² Asâmne, "Târîhi Gazze li Ârif el-Ârif", 52.

⁷³ Bu eserin 1923 yılında çıktığına dair bilgi muhtemelen hatalıdır veya Ârif söz konusu esere dair küçük bir risale kaleme kalmış, daha sonra bunun genişletilmiş ve tashih edilmiş halini yayımlamıştır. Bk. el-Ahres, "Mâzâ Ta'rifu 'an Ârif el-Ârif", 30-31.

⁷⁴ Ârif el-Ârif, *el-Mûcez fî Târîhi Askalân* (Kudüs: Matbaatü Beyti'l-Makdis, 1943), 2.

⁷⁵ Ârif el-Ârif, *Târîhu Gazze* (Gîze/Mısır: Matbaatü'l-Umrâniyye, ts.), 2-4.

şeklinde başlıklandırmıştır.⁷⁶ Eserin sonunda ise Gazze'nin toplumsal, kültürel ve mimari özelliklerinden bahsetmiştir.

1947 yılında *Târîhu'l-Kuds* eserini kaleme almıştır. Bu eser, Muciruddîn el-Uleymî'den (ö. 928/1522) sonra Kudüs hakkında Arapça yazılmış en önemli çalışmadır.⁷⁷ Kudüs tarihini detaylı ele aldığı bu çalışmasının bir devamı olarak Kudüs'te yaşayan Hristiyanları anlattığı *el-Mesîhiyye fi'l-Kuds* eserini 1951 yılında çıkarmıştır. Aynı yıl içinde Kudüs'te *el-Mes'afe* adlı kitabı ve *el-Mûceze fi Târîhi'l-Kuds* adlı diğer kitabı yayımlanmıştır. 1955'te ise *Târîhu Kubbeti's-Sahra ve'l-Mescid-i'l-Aksâ* adlı kitabını çıkarmıştır. Bunlar arasında özellikle *Târîhu'l-Kuds* eseri İngilizce, Fransızca ve Almanca dillerine çevrilmiştir. Kudüs'teki Yüksek Evkaf Meclisi, bu tercümelemleri yabancı ziyaretçiler için rehber olarak kullanmıştır.⁷⁸ 1931 yılında tamamladığı *el-Mufasssal fi Târîhi'l-Kuds* adlı kitabı ise ansiklopedi niteliğinde bir eser olup kendisinden önce kimsenin benzerini ortaya koyamadığı bir çalışmadır. Bu esere yirmi yıl emek vermiş ve şehrin yaklaşık beş bin yıllık tarihini ele almıştır. Bu kitap, çeyrek asır boyunca alanın tek başvuru kaynağı olarak değerlendirilmiştir.⁷⁹

Son olarak en önemli çalışması Filistin Nekbesi üzerine yaptığı kapsamlı çalışmadır. Ârif, kendisine "Nekbe Tarihçisi" unvanını kazandıran⁸⁰ bu çalışmasının birinci cildini 1956'da, ikinci cildini 1957'de, üçüncü cildini 1958'de, dördüncü cildini 1959'da ve beşinci cildini ise 1960'ta yayımlamıştır. Bu yıl ayrıca *en-Nekbe fi Suver* başlıklı altıncı cildini yayımlamıştır. 1961 yılında *Sicillü'l-Hulûd* başlığıyla *en-Nekbe*'nin yedinci cildini çıkarmıştır. Bu ciltte Filistin muharebelerinde hayatını kaybeden 17 bin kişinin adının kayıtlı olduğunu, ancak 8 bin kişinin daha bu listeye eklenebileceğini belirtmiştir. Bu cildin, onda en fazla sevgi ve hayranlık uyandıran eser olduğunu özellikle vurgulamıştır. *Nekbe* kitabının sekizinci cildini yayımlamaya kararlı olduğunu ve buna *Tarîku'l-Avde* adını verdiğini ilave etmiştir. Bu cildin, Filistin Kurtuluş Örgütü'nü, Filistin varlığının yeniden ortaya konmasını ve birinci zirve konferansından (Arap zirvesi) bugüne kadar Filistin davasının seyri ve kurtarılma yöntemlerindeki dönüşümü ele alacağını ifade etmiştir.⁸¹ Muhtemelen bu eser plan aşamasındayken yarıda kalmıştır.

4. Hatıraları

Ârif el-Ârif, hayatı boyunca özellikle 1920'den sonra şahit olduğu ya da bizzat müdâhil olduğu olayları, bir tarihçi hassasiyetiyle kayıt altına almıştır. Bu notlarda şahsi meselelere, gündelik hayata, Ürdün, Filistin ve diğer Arap ülkelerine dair gözlem ve değerlendirmelerine yer vermiştir. Ârif, hayat-tayken bu kayıtları muhafaza etmiş ve yaşadığı müddetçe yayımlanmalarına müsaade etmemiştir. Nitekim Süleyman el-Mûsâ, 1950'lerin sonlarında Ramallah'ta onu ziyaret ettiğinde hatıralarını görmek istemiş, ancak Ârif bu talebi geri çevirmiştir.⁸² Ârif'in vefatından sonra söz konusu notlar zaman içerisinde ortaya çıkmaya başlamıştır. Anlaşıldığı kadarıyla bu notlar üç başlık altında tasnif edilmiştir. Bunların ilki "Sibirya Yılları" olup Rus esareti sırasında Krasnoyarsk şehrinde geçirdiği günleri (1915-1917) kapsamaktadır. İkincisi "Gazze Günlükleri" olup, Gazze'de kaymakam olarak görev yaptığı döneme aittir (1934-1936). Üçüncüsü ise Şarkı'l-Ürdün Emirliği'nin kuruluş sürecine ilişkindir.⁸³ Bu notların bir kısmı, *Evrâku Ârif el-Ârif (1926-1929)* başlığı altında Amman'daki Âl-i Beyt Müessesesi'nde muhafaza edilmektedir. Ayrıca Ürdün Üniversitesi bünyesindeki bir merkezde *Müzekkirâtu Ârif el-Ârif (1926-1929)* başlıklı bir nüsha bulunmaktadır. Beyrut'taki Filistin Çalışmaları Kurumu'nda ise

⁷⁶ Ârif el-Ârif, *Târîhu Gazze*, 13, 16, 20, 24, 33, 45, 47, 49, 52, 63, 65, 66, 168.

⁷⁷ Ebu'r-Rabb, "Şeyhu'l-Müerrihî Filistîn", 111.

⁷⁸ Ahres, "Mâzâ Ta'rifu 'an Ârif el-Ârif", 32.

⁷⁹ Ebu'r-Rabb, "Şeyhu'l-Müerrihî Filistîn", 115.

⁸⁰ el-Hût, "Müerrihune'l-Filistîniyyûne", 55.

⁸¹ el-Ahres, "Mâzâ Ta'rifu 'an Ârif el-Ârif", 32-33.

⁸² el-Kudât, "Ârif el-Ârif fi İmâreti Şarkı'l-Ürdün".

⁸³ Selîm Tamârî, "Ârif el-Ârif ve Bidâyâtü Devleti Şarkı'l-Ürdün", *Mecelletü'd-Dirâsâti'l-Filistîniyye* 130 (2022), 201.

bir diğ er nüsha muhafaza edilmektedir. Muhtemelen bunlara benzer başka nüshalar farklı kütüphanelerde mevcuttur.⁸⁴

Ârif'in hatıraları içerisinde en dikkat çekici kısımlar, Şarku'l-Ürdün Emirliği'ne dair bölümlerdir. Zira Ârif, 1926 yılında Ürdün'de devlet teşkilâtı kurulurken, genel sekreter olarak görev almış ve yaklaşık üç yıl boyunca bu vazifeyi yürütmüştür. Bu süre zarfında kaleme aldığı notlar son derece önemlidir. Çünkü söz konusu hatıralar, Şarku'l-Ürdün yönetiminin merkezinde bulunmuş bir bürokratin kaleminden çıkmış olması sebebiyle, erken dönem Ürdün siyasetine dair birincil kaynak niteliği taşımaktadır. Notlarda ülkenin iç durumu, özellikle İngiliz Mandası döneminde alınan siyasi ve idari kararların hangi süreçler içerisinde şekillendiği ayrıntılarıyla ortaya konulmuştur. Karar alma mekanizmalarında İngilizlerin etkisi açıkça ele alınmıştır. Günlüklerde ayrıca Ürdün devletinin kurucusu Emir Abdullah'ın İngilizlerle ilişkisi ve Ârif'in bu ilişkiye dair tutumu açıkça anlatılmıştır. Bunun yanında Ürdün milli hareketinin erken dönemleri, bu hareketin taşıyıcı şahsiyetleri ve kırsal alandaki aşiret liderlerinin İngilizlere karşı duruşu da hatıralarda yer bulmuştur.⁸⁵

Hatıralarının bir diğ er dikkat çekici yönü, Ensârû'l-Hak hakkında verdiği bilgilerdir. Ürdün hükümetine muhalif olan bu grubun üyeleri farklı bölgelerden gelmekteydi. Grup içerisinde Ürdün aşiretlerine mensup kişilerin yanı sıra çok sayıda Suriyeli, Iraklı, Cezayirli ve az sayıda Filistinli bulunuyordu. Ensârû'l-Hak mensupları, *el-Kitâbu'l-Esved* adlı bir eser yayımlamışlardır. Ârif'in ifadesiyle bu metin, devlet bünyesindeki milli hareketi bastırmaya yönelik girişimlere karşı bir tepkiydi. Söz konusu eser, dönemin önde gelen isimlerinden Sâlih Bisîyû, Reşîd el-Hazâî, Âdil el-Uzme ve Hüseyin Tarâvne'nin de aralarında bulunduğu Ensârû'l-Hak cemaatinin kolektif bir ürünüydü. Ârif, Suriyeli olup Osmanlı döneminde el-Fetât hareketinin lider kadrosunda yer alan Muhammed eş-Şerîfî ile birlikte *el-Kitâbu'l-Esved*'in müelliflerinden biriydi. Kitap başlangıçta Britanya yönetimini ifşa etmeyi amaçlayan gizli bir bildiri mahiyetindeyken, 1929 yılında Kudüs'te Ensârû'l-Hak adıyla yayımlanabilmiştir. Bu bildiri, dolaylı olarak yolsuzluğun önlenmesine ve devlet işlerinde İngiliz müdahalesinin ortadan kaldırılmasına yönelikti. Dolayısıyla Ârif'in hatıraları, XX. yüzyılda Ürdün'de ortaya çıkan ilk muhalefet hareketlerinden biri kabul edilen Ensârû'l-Hak'a ilişkin hem tasvir hem de değerlendirme içermesi bakımından önemlidir.⁸⁶

Günlüklerin bir diğ er dikkat çekici yönü, Ârif'in kendisiyle çağdaş pek çok siyasi şahsiyete yer vermesidir. Hatıralarında Tevfîk Ebü'l-Hüdâ ve Hasan Hâlid Ebü'l-Hüdâ gibi dönemin önde gelen isimlerine dair kayıtlar bulunmaktadır.⁸⁷ Bütün bu hususlar, Ârif'in hatıralarının tarihi değerini artırmaktadır. Bununla birlikte Arap dünyasında, Ârif'in hatıraları söz konusu edildiğinde genellikle Ürdün'de idareci olarak bulunduğu yıllar merkeze alınmıştır. Tamârî'nin *Ma'a Naketullah fî Sibiryâ: Cündî Osmânî Makdisî fi'l-Menfâ er-Rûsî Hilâle'l-Harbi'l-Alemiyyeti'l-Ûlâ* başlıklı makalesinde ise Ârif'in Sibiryâ günleri kısmen ele alınmıştır. Oysa Sibiryâ tecrübesine dair tuttuğu günlüklerin nüshalarına ulaşım bunları detaylıca incelemek önem arz etmektedir. Çünkü Osmanlı askerlerinden esir düşenlerin Rusya'daki tecrübelerini birinci elden yansıtan bu kayıtlar hem savaş şartlarını hem de esaretin gündelik hayatını anlamamız açısından son derece değerli belgelerdir. Benzer şekilde, İstanbul günlerine dair tuttuğu notlar da Osmanlı Devleti'nin son dönemini, özellikle Filistinli bir müellifin gözünden takip edebilmemize imkân verebilir. Dolayısıyla bu günlükler, yalnızca Ürdün siyasetine değil, Osmanlı sonrası Arap coğrafyasının dönüşüm süreçlerine ışık tutan mühim bir kaynak niteliği taşımaktadır.

⁸⁴ el-Kudât, "Ârif el-Ârif fî İmâreti Şarkı'l-Ürdün"; Nüshalar hakkında ayrıca bk. Alî Muhâfazâ, *Yevmiyyâtü Ârif el-Ârif*, 13.

⁸⁵ el-Kudât, "Ârif el-Ârif fî İmâreti Şarkı'l-Ürdün"; Nüshalar hakkında ayrıca bk. Alî Muhâfazâ, *Yevmiyyâtü Ârif el-Ârif*, 8-12.

⁸⁶ Tamârî, "Ârif el-Ârif ve Bidâyâtü Devleti Şarkı'l-Ürdün", 202-203.

⁸⁷ el-Kudât, "Ârif el-Ârif fî İmâreti Şarkı'l-Ürdün", 112.

5. Tarihçiliği ve Tarih Yazım Anlayışı

Ârif, hayatı boyunca edebiyatla ilgilenen, entelektüel çevrelerde tanınan, bir siyasetçi olarak Filistin, Şam ve Ürdün'de farklı görevler üstlenen çok yönlü bir şahsiyettir. Fakat en baskın yönü tarihçi kimliğidir. Bilhassa idarecilik tecrübesini tarihçi kimliğiyle birleştiren Ârif, Filistin tarihine dair önemli eserler kaleme almıştır. Çalışmalarını *Târîhu Bî'rüsseb*, *Târîhu Gazze*, *Târîhu Askalân*, *Târîhu'l-Kuds* şeklinde başlıklandırılan Ârif, Filistin tarihçilerinin şeyhi olarak nitelendirilmiştir. Bu, onun üretiminin zenginliği ve farklı konu ile şehirleri ele alma biçimiyle ilgilidir.⁸⁸ Bu anlamda Ârif'in en büyük avantajı dil konusundaki yetkinliğidir. Çünkü onun dil birikimi, tarih çalışmalarında başvurduğu kaynakların çeşitliliğini doğrudan etkilemiştir. Kütüphanesinde Arapça, İngilizce, Almanca ve Fransızca dillerinde yazılmış çok sayıda eser bulunmaktaydı. *Târîhu Gazze* adlı eserinde Arapça kaynakların yanı sıra Türkçe, İngilizce ve Fransızca kaynaklara sıkça müracaat etmiştir. Bu durum, onun zengin bir kütüphaneye sahip olduğunu göstermektedir. Ârif'in vazgeçilmez bir dost olarak nitelendirdiği kütüphanesinde 3600 ciltten fazla eser vardı. Bu koleksiyonda tabakât, siyer ve genel İslâm tarihi literatürüyle doğrudan ilişkili çalışmaların yanı sıra *Encyclopaedia Britannica* ve *Dâ'iretü'l-Ma'ârifü'l-Yahûdiyye* gibi ansiklopedik kaynaklar yer almaktaydı.⁸⁹ Dolayısıyla Ârif'in kütüphanesi, onun tarih yazımını yerel anlatılarla sınırlamayan, farklı dillerdeki literatürü bir araya getirerek daha geniş bir kaynak zemini kurmasına imkân vermiştir.

Ârif'in tarihçi kimliğine dair en önemli özelliklerinden biri hatıralarını düzenli biçimde kayıt altına almasıdır. Eğitim hayatı boyunca edindiği deneyimleri not eden Ârif, bu notları sıradan bir günden ziyade bir tarihçi hassasiyetiyle kaydetmiştir.⁹⁰ Nitekim hatıralarını kaydetmeye 1910 yılında başladığını, ancak 1910-1920 yılları arasında tuttuğu notların kısa ve öz olduğunu, buna karşılık hayatının geri kalan kısmında, yaklaşık elli beş yıl boyunca hatıralarını ayrıntılı bir biçimde kayda geçirdiğini ifade etmiştir.⁹¹ Buna göre Ârif, notlarını yıllık bir düzen şeklinde tertip ederken gün, ay ve yılı, ayrıca olayların geçtiği yerleri kaydettikten sonra ilgili tarihte meydana gelen hadiseleri detaylı biçimde yazmıştır.⁹² Ârif, eserlerini yazarken amacına ve izlediği yönteme dair *Nekbetu Filistîn ve'l-Firdevsü'l-Mefkûd* eserinde detaylı açıklamalar yapmıştır. Öncelikle, tarihçinin asıl görevinin, olayları kayıt altına alarak yok olmalarını önlemek olduğunu öne sürmüştür. Ancak bir olayın kayıt altına alınması için olayın gerçekleştiği tarihten itibaren çeyrek asır sonra olayı yazmaya başlamak gerektiğini vurgulamıştır. Çünkü ona göre tarihçi olayları kaydederken ne kadar objektif ve hikmet sahibi olduğunu iddia etse de milli, dini veya mezhebi kimliklerinden bağımsız hareket edemeyeceğini, dolayısıyla duygusal davranabileceğini belirtmiştir. Bu durumda, tarihçinin aktardığı bilgilerin şüphe ve hata içerebileceğini, buna karşılık aradan bir süre geçtikten sonra tarihçinin hükümlerinin daha isabetli hale geldiğini belirtmiştir. Çünkü olayların gerçekleştiği tarihten uzaklaştıkça tarihçinin duygularından arınarak daha objektif metinler ortaya koyabileceğini savunmuştur. Ârif, olayları kaydederken herhangi bir çıkar beklentisi olmadan, şahısların statülerini dikkate almadan ve sınıf farkı gözetmeksizin meseleleri kaydetmeye çalıştığını, ayrıca herhangi bir gruba karşı önyargılı davranmadığını aksine tarafsızlığını korumaya gayret ettiğini ileri sürmüştür. Bu yüzden Ârif, geçmişi yüceltmek ve gerçekleri gizlemek yerine, olayları tüm yönleriyle yazdığını, bunu yaparken hem utanç verici olayları hem de övünç kaynağı olan gelişmeleri, tarafsız bir şekilde aktardığını belirtmiştir. Böylece bir tarihçi olarak geçmiş olayları seçip aktarmak yerine, olayları bütün yönleriyle nakletmenin ahlaki bir görev olduğunu vurgulamıştır. Bu anlamda Arap milliyetçilerinin beklentilerini karşılamak için eserlerini kaleme almadığını belirterek tarafsız bir tarihçi olduğunu vurgulamak istemiştir. Bununla birlikte Ârif, bir tarihçi olarak mutlak doğruluk iddiasında bulunmamıştır. İnsan olmanın doğal sonucu ola-

⁸⁸ Ebu'r-Rabb, "Şeyhu'l-Müerrihî Filistîn", 114.

⁸⁹ Ahres, "Mâzâ Ta'rifu 'an Ârif el-Ârif", 33.

⁹⁰ el-Kudât, "Ârif el-Ârif fî İmâreti Şarkı'l-Ürdün", 112.

⁹¹ Ahres, "Mâzâ Ta'rifu 'an Ârif el-Ârif", 27-28.

⁹² el-Kudât, "Ârif el-Ârif fî İmâreti Şarkı'l-Ürdün", 123.

rak hata yapabileceğini, bazı şeyleri untabileceğini ve bazı olayları aktarırken duygusal davranmış olabileceğini ifade ederek ihtiyatlı davranmıştır. Ancak bu ihtimallerin kasıt ve kötü niyetten ziyade bilgiye ulaşmadaki sorunlarla ve güvenilir kaynak bulamamakla ilgili olduğunu ilave etmiştir. Ârif, bir tarihçi olarak yöntemine dair genel açıklamalarda bulunduktan sonra eserlerini yazarken kullandığı metodun ayrıntılarına değinmiştir. Buna göre olayları kaydederken farklı kaynaklara dayandığını belirtmiştir. Bu anlamda titiz bir araştırma süreci yürüttüğünü ve yazılı kaynaklarla yetinmek yerine sözlü tanıklara da başvurarak mücahitlerle, siyasi liderlerle ve komutanlarla görüşmeler yaptığını ifade etmiştir.⁹³

Ârif'in metodolojik olarak bahsettiği tarafsızlık, mezhebi ve milli hassasiyetlerden uzak durma ilkelerine pratikte ne ölçüde bağlı kaldığını anlamak için eserlerindeki anlatımlara bakmak gerekir. Bu anlamda, onun metinleri incelendiğinde öne çıkan ilk tema, Arap-Filistin kimliğini inşa etmeye yönelik bilinçli tercihlerdir. Nitekim Ârif'in, tarihi çalışmalarını yürütürken temel motivasyonu, kendi ifadesiyle "vatanını ve milletini seven" bir kişi olarak, halkına ve ülkesine duyduğu bağlılık üzerinden Filistin tarihinin ahlaki, toplumsal, iktisadi ve siyasi yönlerini aktarmaktır.⁹⁴ Bu anlamda Ârif, milli duyguları baskın bir tarihçidir. En büyük temennisinin Filistin'in kurtarılması, Arap kimliğine yeniden dönmesi ve Arap ülkeleri arasında bir teşkilat kurulması olduğunu açıkça dile getirmesi,⁹⁵ onun tarih yazımını pragmatik bir zeminde ele aldığını göstermektedir. Ayrıca Ârif'in "bazı kimseleri rahatsız edebilecek gerçekleri yazmaktan kaçınmadığı" yönündeki vurgusu yalnızca tarihçinin doğruluk ve tarafsızlık idealine işaret eden bir hassasiyet şeklinde okunmamalıdır. Zira bu ifade, bir yandan hakikati yazma iddiasını öne çıkarırken, diğer yandan tarihçinin kişisel tecrübeleri ve siyasal konumlanışının anlatıya dâhil olabileceğini de düşündürmektedir. Özellikle rahatsız olacak kişiler göndermesi, Ârif'in bir dönem yakınlık kurduğu, sonrasında ise arasının açıldığı bazı yöneticilerle yaşadığı siyasal gerilimler dikkate alındığında daha anlamlı hâle gelmektedir. Nitekim Ârif, Emir Faysal'ın İngilizlerle yakınlaşmasından rahatsız olmuştur. Özellikle Faysal'ın Emevîler hakkında "kâfir oldukları" ve Müslümanlarla bir bağlarının bulunmadığı yönündeki sözlerini sert biçimde eleştirmiştir.⁹⁶ Burada Emevîlerin, Arap tarih yazımında bir hanedan olmasının ötesinde Arap devletinin dünyadaki nüfuzunu temsil eden en önemli referans olduğunu unutmamak lazım. Dolayısıyla Ârif'in tepkisi, ilmi bir itiraz olmasının yanı sıra Arap kimliği ve siyasal gelişmeler ekseninde şekillenen milli hassasiyetlerle de doğrudan ilişkilidir.

Ârif'in eserlerinde dikkat çeken bir diğer önemli husus, Müslüman Araplar ile Hristiyan Arapları müşterek bir kimlik etrafında bir araya getirme çabasıdır.⁹⁷ Bu yaklaşım, özellikle İngiliz işgalinden sonraki dönemde Filistin toplumunda yaygınlaşan siyasi tutumun bir devamıdır. Nitekim bu amaçla kurulan ve bağımsız bir milli idare talep ettiğini deklare eden İslâm-Hristiyan Cemiyeti, Yahudi göçünü ve Filistin'e gelen Yahudilere toprak satışını reddederek ülkede çoğunluğu teşkil eden Müslüman ve Hristiyan Arapların haklarını savunmuşlardır. Bu durum diğer Filistin şehirlerini etki-

⁹³ Ârif el-Ârif, *Nekbetu Filistîn ve'l-Firdevsü'l-Mefkûd*, 3-6.

⁹⁴ Ârif el-Ârif, *Târîhu Gazze*, 1.

⁹⁵ Ahres, "Mâzâ Ta'rifu 'an Ârif el-Ârif", 34.

⁹⁶ Alî Muhâfazâ, *Yevmiyyâtü Ârif el-Ârif*, 138; Tamârî, "Ârif el-Ârif ve Bidâyâtü Devleti Şarki'l-Ürdün", 202; Hâşimî bir aileden gelen Şerif Hüseyin'in oğlu Faysal'ın sözleri, tarihsel bir arka planı olan Hâşimî-Emevî rekabetinin bariz bir yansımasıdır. Nitekim Abdullah, hatıralarında Arapların Osmanlı'ya isyan edip Kâbe'nin kuşatıldığı gün atılan güllerden birinin revakların bulunduğu yerdeki bir direğe isabet ettiğini ve bu isabetin tam olarak Hz. Osman'ın isminin yazıldığı kısmı tahrip ettiğini belirtmiştir. Abdullah, bu olayı Osmanlı Devleti'nin yıkılışına dair bir işaret olarak yorumlamıştır. Ancak burada kullandığı dil ve kurduğu metafor, Emevî muhalefeti ima eden bilinçli bir tercihtir. Bk. Abdullah b. el-Hüseyin, *Biz Osmanlı'ya Neden İsyân Ettik?*, çev. Halit Özkan (İstanbul: Klasik Yayınları, 2006), 103-104.

⁹⁷ Bu çabanın ilk adımları henüz Osmanlı döneminde Necib Nassâr ve İsa el-İsa tarafından atılmıştır. Bk. Abdulkadir Karacadağ - Eyyüp Tanrıverdi, "Filistin'de Siyonizm'e Muhalif Hristiyan Bir Aydın: Necib el-Hürî Nassâr (1865-1948)", *Şarkiyat Mecmuası* 45 (2024), 9-12.

lemiş ve Müslümanlarla Hristiyanlar benzer cemiyetler kurmuşlardır.⁹⁸ Keza Ârif'in 1919'da Kudüs'te çıkardığı *Sûriye el-Cenûbiyye* isimli gazete, Rum Ortodoks matbaasında basılıyordu.⁹⁹ Daha da önemlisi Filistin tarihinin anlatıldığı eserlerde Arap kimliğini merkeze alan Müslüman-Hristiyan birlikteliği vurgusu, Ârif'in metinlerinde bilinçli bir tercih olarak öne çıkmaktadır. *El-Mesîhiyye fi el-Kuds* adlı kitabının önsözünde "Biz bu ülkenin sakinleri olarak Müslüman ve Hristiyan kimliklerimizden önce Arabız. Bizi Araplık birleştirir. Hepimiz tek bir asla, tek bir kana, tek bir vatana, tek bir dile ve tek bir tarihe döneriz." sözleriyle Filistin'deki Müslüman ve Hristiyan Araplar için milli bir bilinç oluşturmaya çalışan Ârif, eserlerinde taraflar arasındaki geçmiş olumlu ilişkilere dair anlatıları ön plana çıkarmıştır.¹⁰⁰ Bu anlamda dikkat çeken ilk pasajlardan biri Kudüs'ün Müslümanlar tarafından fethedilmesinden sonra Hz. Ömer'in emriyle yazılan ve *el-Uhdetü'l-Ömeriyye* olarak bilinen belgenin içeriğiyle ilgili aktardığı detaylı bilgilerdir. Buna göre Hristiyanların canları, malları ve kiliseleri koruma altına alınmıştır. Anlaşma kapsamında kiliselerin hiçbir şekilde mesken edinilmeyeceği, tahrip edilmeyeceği, halka ait mülkelere dokunulmayacağı taahhüt edilmiştir. Ayrıca Hz. Ömer'in Kıyamet Kilisesi'nde namaz kılmayı reddetmesi, bu hukuki güvencenin doğrudan bir yansıması olarak değerlendirilmiştir. Devamında Ârif, Hristiyanların, Hz. Ömer'in davranışını şükranla karşıladığını ve tarihçiler tarafından takdir edildiğini söylemiştir.¹⁰¹ Bir başka pasaj ise Uleymî'nin, *el-Ünsü'l-Celîl fi Târîhi'l-Kuds ve'l-Halîl* adlı eserinden yaptığı alıntıdır. Bu eserde Uleymî, Abdülmelik b. Mervân'ın (ö. 86/705) Mescid-i Aksâ'nın hizmetleri için çok sayıda Yahudi ve Hristiyanı istihdam ettiğini aktarmıştır. Buna göre Hristiyan hizmetliler, hasır yapımı, mescidin temizliği, su kanallarının, sarnıçların ve benzeri yerlerin temizlik işleriyle ilgilenirken, Yahudi çalışanlar ise cam imalatı, kandil, kadeh ve avize yapımı gibi işlerde görev almışlardır.¹⁰² Fakat Ârif, bu bilgileri aktarırken Yahudilerden hiç bahsetmemiş sadece halifenin Hristiyanlara çok güvendiğini ve bu yüzden Mescid-i Aksâ'da onları istihdam ettiğini vurgulamıştır.¹⁰³ Bu yaklaşımına Abbâsî Devleti'ni anlattığı bölümde devam eden Ârif, Hârûn Reşîd (ö. 193/809) döneminde Hristiyanlara en iyi şekilde muamele edildiğini, İmparator Şarلمان'ın (748-814) kiliseleri onarmasına ve Bakire Meryem Kilisesi'ni inşa etmesine izin verildiğini, buna karşılık Hârûn Reşîd'in de Beytü'l-Makdis'i ziyarete gelen Hristiyan hacıların güvenliği için sorumluluk aldığını belirtmiştir. Bunun yanı sıra Kudüs'ü ziyaret eden IX. yüzyıl seyyahlarından Rahip Bernard'ın gözlemlerine yer vermiştir. Buna göre şehirde Müslümanlar ile Hristiyanların tam bir anlayış ve uyum içinde yaşadıklarına, şehrin güvenli olduğuna, Lâtince konuşan hacılar için hazırlanmış bir hanın bulunduğuna vurgu yapmıştır.¹⁰⁴ Müslümanlarla Hristiyanlar arasındaki hoşgörü temelli ilişkileri sürekli olarak vurgulayan Ârif, Haçlı seferlerinden önce iki tarafın barış ve huzur içinde kardeşçe yaşadıklarından bahsetmiştir.¹⁰⁵ Fakat Haçlı Seferleri'nde Müslümanların uğradığı katliamları artık kaydetmekten imtina edemeyen Ârif, buna rağmen Haçlı Seferleri'nin, dil bakımından ülke üzerinde bir etki bırakmadığını, çünkü halkın Arap kalmaya ve Arapça konuşmaya devam ettiğini vurgulamıştır.¹⁰⁶ Ârif bu değerlendirmesiyle muhtemelen Osmanlı idaresinin son dönemlerinde özellikle İttihat ve Terakkî'nin eğitim alanında yürüttüğü Türkleştirme politikalarına göndermede bulunmuştur.

⁹⁸ Muhammed Hâlid Süleymân Ebû Zuğayb, *Ârif el-Ârif ve Devruhu's-Siyâsî ve'l-Fikrî (1892-1973)* (Ürdün: Câmî-atü Âl-i Beyt Külliyyetü'l-Âdâb ve'l-Ulûmü'l-İnsâniyye, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 25.

⁹⁹ el-Hâlidî, "Nekbetu ve'l-Firdevsü'l-Mefkûd", 58.

¹⁰⁰ Azâme, *Ârif el-Ârif Müerrihen li Cenûbi Filistîn*, 8.

¹⁰¹ Ârif el-Ârif, *Târîhu'l-Kuds*, 48.

¹⁰² Mucîruddîn el-Uleymî, *Ünsü'l-Celîl bi Târîhi'l-Kuds ve'l-Halîl*, ed. adnân Yûnus Abdülmecîd (Ürdün: Mektebetü Dendîs, 1999), 1/411.

¹⁰³ Ârif el-Ârif, *Târîhu'l-Kuds*, 52; el-Hazmâvî, "el-Müerrihü'l-Makdisî Ârif el-Ârif: Hayatühu ve Dirâsetühu't-Târihiyyetü", 187.

¹⁰⁴ Ârif el-Ârif, *Târîhu'l-Kuds*, 55-58.

¹⁰⁵ Ârif el-Ârif, *Târîhu'l-Kuds*, 71.

¹⁰⁶ Ârif el-Ârif, *Târîhu'l-Kuds*, 66.

Söz konusu anlatılarda Ârif, Filistin’de Arap Müslümanlar ile Arap Hristiyanlar arasındaki ilişkilerin geçmişten beri olumlu olduğunu göstermek için metinlerini bilinçli bir biçimde kurgularken, Hristiyanların maruz kaldığı olumsuz tecrübeleri ise genellikle Arap olmayan yöneticilerle ilişkilendirmektedir. Bu çerçevede, Hristiyanların sıkıntı yaşadığı örneklerden biri olarak Tolunoğulları (868-905) idaresine işaret etmektedir. Buna göre İbn Tolun 878 yılında Kudüs’e hâkim olduğunda, Hristiyanların zorluklar çektiğini, zırh giymelerinin ve at binmelerinin yasaklandığını özellikle belirtmiştir.¹⁰⁷ Benzer şekilde Fâtımîler Devleti idaresinde (909-1171), Hristiyanların bir süreliğine sıkıntılara maruz kaldığını, aşağılandıklarını, Kıyâme Kilisesi’nin yıkımı için emir verildiğini, Hristiyanların siyah elbiseler giymeye zorlandığını ve Palmiye Pazarı Bayramı kutlamalarının yasaklandığını ifade etmiştir.¹⁰⁸ Başka bir yerde ise Ârif, Osmanlı idaresinde IV. Mustafa devrinde (1807-1808) ibadethanelerin tamiri konusunda Hristiyanların engellendiğini söylemiştir. Keza Ârif, Kudüs’te Osmanlı idaresine karşı gelenlere liderlik eden Yusuf Arab el-Hicab ile Ahmed Ağa el-Dizdar’a dikkat çekmiş ve bu iki yöneticinin Müslümanlarla Hristiyanlar arasındaki sevgi bağlarını güçlendirdiğini, halkın üzerindeki ağır vergileri kaldırarak iki din mensubu arasındaki ilişkileri iyileştirdiklerini vurgulamıştır.¹⁰⁹

Ârif, Filistin’deki yerli Arap toplumu için ortak bir bilinç inşa etmeye yönelik kapsayıcı tutumuna karşılık Arap olmayan unsurlar söz konusu olduğunda farklı bir tavır sergilemiştir. Bu tavrın en bariz örneklerinden biri Filistin’in tarihini aktarırken, genelde Türkler özelde ise Osmanlı Hanedanı hakkında aktardığı metinlerdir. 1943 yılında yazdığı *Târîhu Gazze* adlı eserinde, ülkenin Yavuz Sultan Selim orduları tarafından yakılıp yıkıldığını ve şehrin harap edildiğini vurgulamış, Osmanlı padişahını katliam yapan biri olarak tasvir etmiştir. Ayrıca Mısır Seferi boyunca Gazze ve çevresinde yaşayanların ağır saldırılara uğradığını, ağaçların kesildiğini, ekinlerin talan edildiğini ve insanların yaşadıkları yerlerden çıkarıldığını aktarmıştır. Bu uygulamalar sonucunda ülkede meydana gelen zararın çok büyük olduğuna dikkat çekerek Osmanlı ordularının bölge halkı için yıkıcı sonuçlar doğurduğunu ileri sürmüştür. Yavuz Sultan Selim’in ölümünden sonra tahta geçen Kanûn Sultan Süleyman’ın geniş fetihler ve savaşlar sebebiyle ülkenin iç durumuyla yeterince ilgilenemediğini, yalnızca sikke bastırılması ve hutbenin kendi adına okunması gibi sembolik işlerle yetindiğini belirtmiştir. Ârif’e göre bu dönemde Gazze’de hiçbir ıslahat yapılmamış, Yavuz devrinde başlayan harabeler onarılmamış ve şehir ihmal edilmiştir. Daha sonraki padişahlar dönemlerinde de Gazze’nin genel durumunda medeniyet ve refah bakımından kayda değer bir ilerleme görülmediğini iddia ederek Osmanlı yönetimi için son derece olumsuz bir tablo sunmuştur.¹¹⁰

Ârif, 1947 yılında yazdığı *Târîhu’l-Kuds* eserinde ise Türklerin tarih sahnesindeki rolünü olumsuz bir çerçevede sunarken ilk olarak Bağdat merkezli Abbâsî Hilâfeti dönemine atıfta bulunmuş ve Mu’tez-Billâh’ın (866-869), Bağdat’taki Türklerin artan entrika ve baskıları sebebiyle hilafetten feragat etmeye zorlandığını, ardından hapsedildiğini, yiyeceğinin kesildiğini ve sonunda açlıktan öldüğünü belirtmiştir.¹¹¹ Ârif’in ikinci olumsuz örneği Selçuklu emirlerinden Atsız b. Uvak’ın (1071-1079) Kudüs’e hâkim olduğu döneme ilişkindir. Buna göre Atsız, Fâtımîler’in kontrolündeki Kudüs’ü ele geçirdikten sonra şehri yağmalamış, halkı katletmiş, hiç kimsenin kurtulamadığı bir kıyım yaşanmış ve Mescid-i Aksâ’ya sığınanlar dahi öldürülmüştür. Bazı rivayetlerde üç bin kişinin hayatını kaybettiği, kadınların esir alındığı, hür insanların köleleştirildiği, şehirde ağır bir açlık ve pahalılığın baş göster-

¹⁰⁷ Ârif el-Ârif, *Târîhu’l-Kuds*, 59.

¹⁰⁸ Ârif el-Ârif, *Târîhu’l-Kuds*, 63.

¹⁰⁹ Ârif el-Ârif, *Târîhu’l-Kuds*, 109-110.

¹¹⁰ Ârif el-Ârif, *Târîhu Gazze*, 170-175; Benzer şekilde Persleri anlattığı bölümlerde de satır aralarında bu tarz bir yaklaşımı vardır. Hz. Ömer’in Kudüs’e geldiği tarihte, şehirde geçmişten kalan Pers istilasının yol açtığı yıkımın izlerinin hala durduğunu belirtmiştir. Gazze’nin tarihini anlattığı yerde ise Perslerin, burayı ele geçirmeden önce Gazze’nin zaten önemli bir şehir konumunda olduğunu vurgulamıştır. Bk. Ârif el-Ârif, *Târîhu’l-Kuds*, 49; Ârif el-Ârif, *Târîhu Gazze*, 48-49.

¹¹¹ Ârif el-Ârif, *Târîhu’l-Kuds*, 57.

diği, bir ölçek buğdayın yirmi dinardan iki yüz dinara kadar yükseldiği belirtilmiştir. Böylece Ârif, Türklerin Filistin'e hâkimiyetini yıkım, şiddet ve toplumsal felaketlerle özdeşleştirmiştir.¹¹²

Ârif, eserlerinde Türkler hakkında genellikle olumsuz bir tablo çizmesine rağmen *Târîhu Gazze* eserinden dört yıl sonra kaleme aldığı *Târîhu'l-Kuds* kitabının ilk bölümlerinde Türklere dair olumsuz anlatılara yer verse de Osmanlı Devleti'ni anlattığı bölümde farklı bir tutum sergilemiştir. Bu eserde, Yavuz Sultan Selim'in, Kudüs'e girdiğinde peygamberlerin kabirlerini ziyaret ettiğini, kutsal mekânları ve eski eserleri gezdiğini, bu sırada İspanya'dan gelen elçinin talebini kabul ederek Hristiyanların Beytül-Makdis'te hac yapmalarına izin verdiğini ve böylece dini ziyaretlerin sürmesini sağladığını açıkça ifade etmiştir. Padişahın, şehir halkının şikâyetlerini bizzat dinlediğinden ve çevredeki baskılar sebebiyle şehrin güvenliğini artırmak amacıyla surları tahkim ettiğinden söz etmiştir. Keza Ârif'e göre, Kanûnî Sultan Süleyman döneminde Kudüs'te çok sayıda önemli imar faaliyeti gerçekleştirilmiş ve şehir Osmanlı idaresi altında geniş bir inşa sürecine sahne olmuştur. Bu dönemde şehir surları beş yıl süren bir çalışmayla yenilenmiş, kale onarılmış ve El-Halil Kapısı civarındaki burç inşa edilmiştir. Ayrıca Sultan Havuzu (Birketü's-Sultan) ile birlikte Silsile Kapısı, Tenkiziyye Medresesi önü, Vadi Yolu ve Harem-i Şerif avlusundaki çeşitli çeşmeler yapılmıştır. Mescid-i Aksâ çevresindeki sebiller inşa edilmiş, Kubbetü's-Sahra onarılmış, çinileri yenilenmiş, Harem'in duvar ve kapıları ihya edilmiş, Altın Kapı kapatılarak St. Mary Kapısı açılmış ve Silsile Kubbesi'nin çinileri yenilenmiştir. Bunun yanı sıra Hürrem Sultan tarafından Haseki Sultan İmareti kurulmuş, Vadi Mahallesi'nde Kurşunlu Medrese yaptırılmış, Yükseliş Kilisesi'nin bulunduğu yerde Tur Camii inşa edilmiş ve Kudüs-Yafa arasındaki Sultan Yolu'nun güvenliği sağlanarak Ebu Gureys ailesine bazı imtiyazlar verilmiştir.¹¹³

Ârif, Osmanlı Devleti hakkında bu eserinde aktardığı rivayetlerle, önceki eserinde dile getirdiği anlatıları tekzip etmiştir. Bu durumun ortaya çıkmasında iki temel sebep ileri sürülebilir. İlk olarak, Ârif'in önceki çalışmasında rivayetleri naklederken yeterli kaynak çeşitliliğine başvurmamış ve bu rivayetleri eleştirel bir değerlendirmeden geçirmedeği söylenebilir. İkinci olarak ise, Ârif'in düşüncelerinde zamanla kısmi bir değişim meydana gelmiş olması muhtemeldir. Özellikle ilk eserini kaleme aldığı dönemde daha yoğun olan milliyetçi hisleri, ilerleyen süreçte kısmen zayıflamış ve yerini daha temkinli bir perspektife bırakmış olabilir. Bu bağlamda, Osmanlı Devleti'ne karşı Arapların İngilizlerle yaptığı iş birliğinin toplumsal ve siyasi sonuçlarının olumsuz olması ve Yahudi göçünün artması, Ârif'in yaklaşımını etkilemiş görünmektedir. Bu nedenle Ârif'in, sonraki eserlerinde geçmişe kıyasla daha temkinli ve daha tarafsız bir dil kullanmaya yöneldiği söylenebilir. Ârif, Osmanlı tarihiyle ilgili anlatılarında zamanla söylem değişikliğine gitmesine rağmen Filistin kimliğini inşa etmeye yönelik tutumunda, diğer Müslümanlara karşı ötekileştirici yaklaşımını korumuştur. Bu yaklaşımın bir yansıması olarak Sultan II. Mahmud'un (1808-1839) 1826 yılında Kudüs'te başlayan isyanı bastırmak için gönderdiği komutan Abdullah Paşa'nın elçisi ile Kudüslüleri arasında geçen dikkat çekici bir konuşmayı aktarmıştır. Buna göre Kudüslüleri, şehirlerinde tek bir yabancı dahi kaldığı sürece isyanlarından dönmeyeceklerine ve Sultan'a teslim olmayacaklarına yemin etmişlerdir. Onların gözünde doğulu ile batılı, Türk ile Arnavut, Müslüman ile gayrimüslim arasında bir fark yoktur. Ayrıca onlar vatanları uğrunda ölmeye her an hazır kimseler olarak kendilerini tanıtmışlardır.¹¹⁴ Bu son anlatılar, Ârif'in Osmanlı tarihine karşı kısmi bir fikri değişim yaşadığını, ancak Filistin kimlik ve bilincini temellen-

¹¹² Ârif el-Ârif, *Târîhu'l-Kuds*, 66.

¹¹³ Ârif el-Ârif, *Târîhu'l-Kuds*, 103-104.

¹¹⁴ Ârif el-Ârif, *Târîhu'l-Kuds*, 110; Şerif Hüseyin'in oğlu Abdullah, hatıralarında Arap isyanlarının sebebini anlatırken genellikle Sultan II. Abdülhamid'ten ziyade İttihat ve Terakkî'nin uygulamalarından kaynaklı olarak Arapların isyan ettiğini belirtse de on yedinci sayfada yazdıkları, Arap isyanlarının temelinde milli duyguların baskın olduğunu göstermektedir. Özellikle İslâm dininin temelinde kendi öz kültürleri olmasına karşın, ikinci sınıf vatandaş olduklarına dair vurguları dikkat çekicidir. Bk. el-Hüseyin, *Biz Osmanlı'ya Neden İsyân Ettik?*, 17-19, 22, 28.

dirmeye çalışırken yerli olmadığını iddia ettiği bütün unsurları yabancı olarak kategorize ettiğini göstermektedir.

Sonuç

Ârif el-Ârif, Filistin kimliğinin inşa sürecinde etkili olmuş bir tarihçi olarak, metinlerini kurgularken ideolojik bir tavır sergilemiştir. Bu anlamda eserlerindeki metinler, tarihçinin hassasiyetlerinden bağımsız ve objektif bir biçimde eserlerini kaleme alması gerektiğine dair kendisinin yapıtığı vurgularla zaman zaman çelişmektedir. Nitekim Filistinli kimliğini inşa etmeye çalışırken, Müslüman Araplar ile Müslüman Hristiyanlar arasındaki olumlu ilişkilere dikkat çekmesi, buna karşılık Osmanlı karşıtı söylemler üzerinden bir öteki inşa etme çabası, metinlerinde baskın bir şekilde hissedilmektedir. Dolayısıyla Ârif, tarihçinin, duygularından bağımsız olarak eserlerini kaleme alması gerektiğine yönelik öne sürdüğü iddialarına aykırı bir tavır sergilemiştir. Ayrıca Uleymî'nin eserinde yer alan Hristiyanlar ve Yahudilerle ilgili pasajı aktarırken yalnızca Hristiyanlardan söz etmesi, tarihçilerin metinleri seçerken objektif davranmaları gerektiğine ilişkin savunusuyla çelişen çarpıcı bir örnektir.

Ârif'in eserlerinde görülen ve onu tartışmalı bir tarihçi haline getiren milli hassasiyetleri, uzun deneyimlerinin sonucudur. Bu bağlamda, Ârif'in ideolojik yöneliminde belirleyici olan başlıca etken, Osmanlı coğrafyasında gelişen milliyetçilik hareketleridir. Nitekim İstanbul'da el-Muntedâ el-Edebî cemiyetiyle kurduğu ilişkilerden ciddi bir biçimde etkilenmiştir. Özellikle ideolojik dönüşüme en açık dönemlerden biri olan üniversite yıllarında, içinde bulunduğu entelektüel çevrenin, Ârif'in fikir dünyasının şekillenmesinde doğrudan etkili olduğu anlaşılmaktadır. Akabinde, esaret yıllarında Türk-Arap gerilimlerinin yaşanması ve aynı dönemde Şerif Hüseyin önderliğinde Arap isyanının başlaması, Ârif'in zihinsel olarak Osmanlı düşüncesinden uzaklaşmaya başladığını göstermektedir. Arap dünyasının geleceğine dair hayallerini anlattığı *Ruvâî* adlı eserinin, esarete yaşadığı zihinsel yolculuğun bir ürünü olduğunu bizzat ifade etmesi, bu tarihten itibaren Ârif'in düşünsel dünyasında belirgin bir kırılma yaşandığına işaret etmektedir. Dolayısıyla babası tarafından eğitim amacıyla İstanbul'a gönderilen ve bu nedenle erken dönemde Osmanlı düşünce dünyasıyla irtibata geçtiği anlaşılan Ârif'in ideolojik dönüşümünde belirleyici olan asıl süreç, el-Muntedâ el-Edebî gibi ayrılıkçı fikirleri merkeze alan çevrelerle kurduğu ilişkilerdir.

Filistin tarih yazıcılığının en önemli temsilcilerinden biri olan Ârif'in Filistin tarihi üzerine kaleme aldığı eserler, başvuru kaynağı niteliğindedir. Özellikle Filistin'in işgal sürecine dair aktardığı metinler, ülkede meydana gelen siyasi ve toplumsal kırılmaları tespit edebilmek açısından ayrı bir önem arz etmektedir. Keza idari görevleri sırasında kaleme aldığı hatıralar, Ürdün'ün kuruluş sürecini anlamak bakımından birincil kaynak niteliğindedir. Özellikle İngilizlerin süreçteki rolünü değerlendirebilmek, Ârif'in tutum ve tepkilerini ortaya koymak ve Ensârü'l-Hak gibi muhalif çevrelerle kurduğu ilişkilerin arka planını anlamak açısından bu hatıralar son derece değerlidir. Hatıraların bir diğer önemli yönü ise Sibirya günlerine dair kaydettiği notlardır. Çünkü Türk esirleri tarafından kaleme alınmış çok sayıda günlük bulunmasına rağmen, bu süreci bir Arap aydınının bakış açısından değerlendirmek, özellikle Türk-Arap gerilimlerinin sebeplerini ve mahiyetini anlamak, Çanakkale Savaşı gibi zaferlerin Osmanlı askerleri arasında nasıl bir birlik duygusu oluşturduğunu, buna karşılık, Şerif Hüseyin isyanının esirler arasında ne tür gerilimlere yol açtığını tespit edebilmek bakımından önemlidir. Bu nedenle söz konusu günlüklerin incelenmesi, Osmanlı Devleti'nin son döneminde ortaya çıkan Türk-Arap gerilimlerinin, bir Arap tarihçinin perspektifinden nasıl değerlendirildiğini ortaya koymak bakımından önemli bir katkı sağlayacaktır.

Kaynakça

- Ahres, Mahmûd. "Mâzâ Ta'rifü 'an Ârif el-Ârif". *Cem'iyetü'l-Mektebâti ve Ma'lumâti'l-Ürdüniyye* 1/2 (1966), 27-34.
- Alî, Muhâfaza. *el-Harekâtu'l-Fikriyye fi asri'n-Nahda fi Filestîn ve'l-Ürdün*. Beyrût: Dâru'l-Ehliyye li'n-Neşr ve't-Tevzî, 1987.
- Alî Muhâfaza. *Yevmiyyâtü Ârif el-Ârif fi İmâreti Şarkı'l-Ürdün (1926-1929)*. Beyrût: el-Merkezü'l-Arabî li'l-Ebhâs ve Dirâseti's-Siyâsiyye, 2021.
- Ârif el-Ârif. *el-Mûceẓ fi Târîhi Askalân*. Kudüs: Matbaatü Beyti'l-Makdis, 1943.
- Ârif el-Ârif. *Nekbetu Filistîn ve'l-Firdevsü'l-Mefkûd (1947-1952)*. Kefr Kara': Dâru'l-Hüdâ, 1956.
- Ârif el-Ârif. *Târîhu Gazze*. Gîze/Mısır: Matbaatü'l-Umrâniyye, ts.
- Ârif el-Ârif. *Târîhu'l-Kuds*. Mısır: Dâru'l-Maârif, 1951.
- Asâmne, Zekerriyya Muhammed. "Kıraatün fi Kitâbi Târîhi Gazze li Ârif el-Ârif". *Mecelletü'l-Câmiâti'l-Kuds* 56 (2021), 49-59.
- Ataman, Halil. *Esaret Yılları: Bir Yedek Subayın I. Dünya Savaşı Şark Cephesi Hatıraları*. ed. Ferhat Ecer. İstanbul: Kardeşler Matbaası, 1990.
- Azâme, Semâh Avâd Selmân. *Ârif el-Ârif Müerrihen li Cenûbi Filistîn*. Ürdün: Câmi'atü Âl-i Beyt, Yüksek Lisans Tezi, 2024.
- Campos, Michelle U. *Ottoman Brothers: Muslims, Christians, and Jews in Early Twentieth-Century Palestine*. Stanford/California: Stanford University Press, 1971.
- Derveze, Muhammed İzzet. *Müzekkirâtü Muhammed İzzet Derveze*. Beyrût: Dâru'l-Ğarbi'l-İslâmî, 1993.
- Ebû Saîd, Ahmed el-Abd. *el-İ'lâmu'l-Filistîni Neş'etuhû ve Merâhilu Tatavvurihî (1876-2012)*. Ammân: Dâru'l-Yâzûrî, 2014.
- Ebû Zuğayb, Muhammed Hâlid Süleymân. *Ârif el-Ârif ve Devruhu's-Siyâsi ve'l-Fikrî (1892-1973)*. Ürdün: Câmiatü Âl-i Beyt Külliyyetü'l-Âdâb ve'l-Ulûmü'l-İnsâniyye, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Ebu'r-Rabb, Mecdûlîn. "Ârif el-Ârif: Şeyhu'l-Müerrihî Filistîn". *el-Aklâmü'l-Cedîde* 33 (2010), 111-115.
- Hâlidî, Velîd Râğib. "Ârif el-Ârif: en-Nekbetu ve'l-Firdevsü'l-Mefkûd". *Mecelletü'd-Dirâsâtü'l-Filistiniyye* 90 (2012), 51-85.
- Hazmâvî, Muhammed. "el-Müerrihü'l-Makdisî Ârif el-Ârif: Hayatühu ve Dirâsetühu't-Târihiyyetü". *Mecelletü'l-Câmi'ati'l-İslâmiyye* 11/1 (2003), 173-202.
- Hût, Beyân Nüveyhiz. "el-Müerrihü'l-Filistîniyyüne ve'n-Nekbe". *Mecelletü'd-Dirâsati'l-Filistiniyye* 89 (2012), 51-71.
- Hüseyin, Abdullah. *Biz Osmanlı'ya Neden İsyân Ettik? çev. Halit Özkan*. İstanbul: Klasik Yayınları, 9. Basım, 2006.
- İbn Hurdazbih, Ebu'l-Kâsım Ubeydullah. *el-Mesâlik ve'l-Memâlik*. Beyrût: Dâru Sadr, 1889.
- İbnü'l-Cevzî, Ebû'l-Ferec Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Alî. *Fedâilü Beyti'l-Makdis*. thk. Ebû'l-Münzir el-Huveynî. Kâhire: Mektebetü'l-Buhârî, 2013.
- İstemi, Fuat - Kalaç, Rıdvan. "Kutsal Mekân Algısının Hadis Literatürüne Yansıması: İbnü'l-Cevzî'nin Fezâilü Beyti'l-Makdis Adlı Eseri Üzerine Bir İnceleme". *Şarkiyat* 17/2 (31 Aralık 2025), 287-310.
- Kahraman, Alim. "Peyâm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 34/256-257. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Karacadağ, Abdulkadir - Tanrıverdi, Eyyüp. "Filistin'de Basının Oluşması ve Yahudi Göçlerine (Aliya) İlk Tepkiler (1908-1914)". *Harran İlahiyat Dergisi* 52 (15 Aralık 2024), 234-248.
- Karacadağ, Abdulkadir - Tanrıverdi, Eyyüp. "Filistin'de Siyonizm'e Muhalif Hristiyan Bir Aydın: Necîb el-Hûrî Nassâr (1865-1948)". *Şarkiyat Mecmuası* 45 (2024), 1-25.
- Kayalı, Hasan. *Arabs and Young Turks: Ottomanism, Arabism, and Islamism in the Ottoman Empire, 1908-1918*. Berkeley-Los Angeles-London: University of California Press, 1996.
- Kudât, Ahmed b. Hâmid İbrâhim. "Devru Ârif el-Ârif es-Siyâsi fi İmâreti Şarkı'l-Ürdün (1926-1929) min Hilâli Evrâkihi". *el-Mecelletü'l-Cem'iyetü't-Târîhiyyetü's-Suudiyye* 18/37 (2018), 109-170.
- Kutlu, Cemil. *1. Dünya Savaşında Rusya'daki Türk Savaş Esirleri ve Bunların Döndürülmeleri Faaliyetleri*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Doktora Tezi, 1997.
- Makdisî, Muhammed b. Ahmed. *Ahsenü't-Tekâsîm fi Ma'rifeti'l-Ekâlîm*. Beyrût: Dâru Sadr, 1991.
- Makdisî, Mutahhar b. Tâhir. *el-Bed' ve't-Târih*. thk. Clément Imbault Huart. 6 Cilt. Port Said: Mektebetü's-Sekâfeti'd-Diniyye, 1988.
- Muslih, Muhammad Y. *The Origins of Palestinian Nationalism*. New York: Columbia University Press, 1988.

- Nüveyrî, Ahmed b. Abdülvahhab. *Nihâyetü'l-Ereb fî Funûni'l-Edeb*. 33 Cilt. Kâhire: Dârü'l-Kütüb ve'l-Vesâiki'l-Kavmiyye, 1423.
- Öztürk, Cemil - Gündüz, Mustafa. "Cumhuriyet Döneminde İstanbul'da Eğitim". *Büyük İstanbul Tarihi*. ed. Coşkun Yılmaz. 9/206-251. İstanbul: İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kültür A.Ş. - İslam Araştırmaları Merkezi, 2020.
- Pappe, Ilan. *Modern Filistin Tarihi*. çev. Nuri Plümer. Ankara: Phoenix Yayınları, 2007.
- Safedî, Salâhuddîn Halîl b. Aybeg b. Abdillâh. *el-Vâfi bi'l-Vefeyât*. thk. Ahmed el-Arnaût, Mustafa Türkî. 29 Cilt. Beyrût: Dâru İhyâi't-Türâs, 2000.
- Sem'ânî, Ebû Sa'd Abdülkerîm. *el-Ensâb*. 13 Cilt. Haydarabâd: Dâiretü'l-Ma'ârifî'l-Osmâniyye, 1962.
- Sevâfirî, Kâmil. *el-Edebu'l-Arabiyyu'l-Muâsir fî Filistîn (1860-1960)*. Kâhire: Dârü'l-Maârif, ts.
- Şimâli, İlhâm. "es-Sihâfetu'l-Edebiyye". *Atlasu's-Sihâfeti'l-Filistîniyye*. 91-129. Kudüs: Munazzamatu't-Tahrîri'l-Filestîniyye, 2003.
- Tamari, Salim. *Cihan Harbi ve Yeni Filistin*. çev. Muttalip Tütüncü. İstanbul: Küre Yayınları, 2021.
- Tamârî, Selîm. "Ârif el-Ârif ve Bidâyâtü Devleti Şarki'l-Ürdün". *Mecelletü'd-Dirâsâti'l-Filistîniyye* 130 (2022), 200-204.
- Tamârî, Selîm. "Ma'a Nâkatullah fî Sibiryâ: Cündî Osmânî Makdisî fi'l-Menfâ er-Rûsî Hilâle'l-Harbe'l-Alemiyetü'l-Ulâ". *Mecelletü'd-Dirâsâti'l-Filistîniyye* 19/77 (2008), 1-14.
- Tomar, Cengiz. "George M. Makdisi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 27/430-431. İstanbul: TDV Yayınları, 2003.
- Uleymî, Mucîruddîn. *Ünsü'l-Celîl bi Târîhi'l-Kuds ve'l-Halîl*. ed. adnân Yûnus Abdülmecîd. Ürdün: Mektebetü Dendîs, 1999.
- Yâkût el-Hamevî, Ebû Abdillâh Şihâbüddîn. *Mu'cemü'l-Buldân*. 7 Cilt. Beyrût: Dâru Sâdr, 2. Basım, 1995.
- Yanıkdağ, Yücel. *Healing the Nation: Prisoners of War, Medicine and Nationalism in Turkey, 1914-1939*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 2013.
- Zirikî, Muhammed. *el-A'lâm*. 15 Cilt. Beyrût: Dârü'l-İlm, 2002.